

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כב

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

בקשה לשולחי מאמרים

נא לא לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר.
הכותבים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ברואר אלקטרוני (netuim@herzog.ac.il) בצירוף תקציר.
הכותבים מתבקשים לערוך את מאמריהם על פי נוהלי ההתקנה של הוצאת תבונות. נהלים אלה התפרסמו בנטועים טו, תשס"ח, עמ' 159-168, ומצויים גם באתר האינטרנט של ההוצאה (http://www.herzog.ac.il/tvunot/fulltext/netuim15_hatkana.pdf).
כל הדברים המתפרסמים בביטאון הם על אחריות כותביהם בלבד, לרבות מאמרים ותגובות של חברי המערכת.

באתר הוצאת מכללת הרצוג – תבונות באינטרנט (<http://herzogpress.herzog.ac.il>) ניתן למצוא את המאמרים בגרסה מלאה.

שמחה פלדמן ואליה יפה

התמודדות פוסקי ההלכה בגליציה במאה התשע עשרה עם מציאות משתנה

עמדתו של ר' שלמה קלוגר בהיתר שטר מכירה בשבת כמקרה מבחן

כי כל החדשות הנעשין בזמנינו הם רק לפוקה ולמכשול לאיש
הישראלי והמה מעשה שטן בעו"ה [=בעוונותינו הרבים]¹

מבוא

בשנת 1850 כתב ר' שלמה קלוגר (1785-1869) ראב"ד ברודי שבגליציה, בתשובה לשאלה
בהלכות שבת, את הדברים הבאים:

הנה הן אמת מימים קדמונים טרם שנתחדש המאנציפורין להיות חס ושלום ככל
הגוים בית ישראל אם היה נודמן אחד שהיה מחזיק גיראלניע [= בית משרפות שכן]
וכדומה, וכו' הייתי מזדקק לכתוב לו שטר מכירה וכו', אך מאז נתחדשה הקללה הנ"ל
וכו' גדרתי בעדי גדר גמור שלא יהיה ידי מצורף לשום חילול שבת אפילו כל דהו.²

"המאנציפורין" הוא האמנציפיציה – שוויון זכויות אזרחיות שניתן על ידי השלטונות האוסטרים
בפתח התקופה המודרנית – נשפטה אצל ר' שלמה קלוגר בחומרה רבה. אך מדוע היא כה
עוררה את חמתו עד כדי כינויה "הקללה"? מה משמעותה להתייחסות ההלכתית לשמירת
השבת, שעוררה שינוי כה גדול בפסיקתו? מהו אותו "שטר מכירה" שכתבתו עתה נחשבת
בעיני ר' שלמה קלוגר כהצטרפות לחילול שבת?

* מאמר זה נכתב במסגרת עבודתנו כעמיתים במכון "עד הנה" לחקר יהדות גליציה ובוקובינה מיסודן
של עמותת יהדות גליציה ובוקובינה ומכללת הרצוג. תודתנו נתונה לראשי המכון על עזרתם בכתיבת
המאמר, וביחוד לפרופ' מעוז כהנא, ולד"ר אורי ספראי. תודה והוקרה גם לר' משה דוד צ'צ'יק, על
עזרתו המסורה בכתיבת הפרטים הביבליוגרפיים של המאמר.

1. ר' שלמה קלוגר, שו"ת האלף לך שלמה, חלק א, אורח חיים, סי' ש, ביאליגורי 1933, עמ' 106.
2. ר' שלמה קלוגר, שו"ת ובחרת בחיים, סימן סד, וינה תרצ"ד, עמ' 84-85. התשובה נדפסה מחדש
בתוספת מכת"י: ר' שלמה קלוגר, שו"ת עץ החיים, אורח חיים, ירושלים תשס"ד, עמ' קעט-קפא.
התוספת מכתב היד לא נשלחה לנמענים.

חז"ל אסרו לעשות מלאכה על ידי גוי בשבת לצורך ישראל.³ דבר זה גרם לכך שלא הייתה כל אפשרות ליהודים לפתוח את עסקיהם בשבת, אף כשהשיבו שם גויים. במשך הדורות נוצרו נסיבות מיוחדות, בהן הוצרכו היהודים לפתוח עסקיהם בשבת על ידי גויים כדי למנוע הפסד. במקרים אלו נזקקו הפוסקים במשך הדורות לטכניקות של היתרים, אותם הם תלו בתלמוד ובספרות הראשונים כפי שיבואר להלן.⁴ אלא שבפתח התקופה המודרנית הוחמרה הבעיה הרבה יותר.

בתקופה הזו מדיניות השלטון האוסטרי - ביחוד בימי הקיסר יוסף השני (1780-1790) - שמה לה למטרה להפקיע את היהודים מעמדת התיווך הכלכלי בין בעלי האחוזות לבין האיכרים, ולהזיקם לפעילות כלכלית עצמאית בכל המקצועות הנצרכים לכלכלת השוק המתפתחת.⁵ מדיניות זו גרמה להתגברות תופעת הבעלות היהודית על תעשייה ענפה הכוללת מפעלים ובתי חרושת. בעקבות זאת התגלעו בעיות קשות של שמירת שבת, שכן היה בלתי אפשרי להשבית מפעלים ובתי חרושת אלו בשבת. כל אלה הובילו לכך שמשיבים רבים ניסו למצוא צד היתר בדבר על פי ההלכה.⁶

בשלב מאוחר יותר, משנת 1848 ואילך, הסתבך המצב עוד יותר. חוקי האמנציפציה שפורסמו אז נתנו זכויות שוות ליהודים לקנות כפרים ועיירות כפי שהיה מקובל אצל עשירים נוצרים,⁷ וכבר בשנת 1849 החלו יהודים רבים לתור אחר אחוזות שכאלה.⁸ בשנת 1853 השתנו

3. ראו טור שולחן ערוך אורח חיים סימנים רמג-רמו.

4. כגון היתר קבלנות, שיובא להלן הערה 30 או היתר הפסד מרובה שיובא להלן הערה 33. לסקירה מורחבת יותר של התמודדות פוסקי ההלכה עם שאלות מסוג זה עד המאה השמונה עשרה, ראו: ' כץ, גוי של שבת: הרקע הכלכלי-חברתי והיסוד ההלכתי להעסקת נכרי בשבתות ובחגי ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 33-83; ח"ה בן ששון, 'תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן החברתית והכלכלית', ציון כא, תשט"ז, עמ' 183-206.

5. על ניסיונות השלטון האוסטרו הונגרי לשנות את עיסוקיהם הכלכליים של היהודים, ראו: ' ברטל, מאומה ללאום, יהודי מזרח אירופה 1722-1881, תל אביב תשס"ב, עמ' 90 ואילך; A. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia* vol.1, Oxford 2009, p. 254.

6. לסקירה רחבה על התמודדות של פוסקי הלכה עם מציאות משתנה שנגרמה מחמת התקופה המודרנית, ראו: מ' סמט, *החדש אסור מן התורה פרקים בתולדות האורתודוקסיה*, ירושלים 2005; ' כץ, ההלכה במיצר, מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב.

7. ב-4 במרץ 1849 פורסמה ההודעה הרשמית של השלטונות המתירה ליהודים להיות בעלי אחוזות. ראו: T. Fillet, *Walnosz tabularna w galicji*, lwów. 1891. להרחבה בעניין החלת חוקי האמנציפציה על יהודי גליציה ראו: ר' מנקין, 'יהודי גליציה והחוקה האוסטרית, ראשיתה של פוליטיקה יהודית מודרנית, ירושלים תשע"ו, עמ' 19-54; הנ"ל, "דייטשן", 'פולנים או אוסטרים?', דילמת הזהות של יהודי גליציה, ציון סח, 2003, עמ' 223-262.

8. פילט (לעיל, הערה 7).

החוקים, ושוב הוטלו הגבלות מסוימות על קניית אחוזות. עם זאת קיימות עדויות משנת 1855 על 19 משפחות יהודיות המחזיקות באחוזות בגליציה.⁹

בשנת 1860 הותרה אחזקת אחוזות, רק לאלטיה יהודית מצומצמת שהשלטון הכיר בה כבעלת מעלות אינדיבידואליות, וחבריה הוחשבו על ידי השלטונות אזרחים נעלים יותר משאר היהודים. הזכות להיכלל באלטיה זו ניתנה רק לבוגרי אוניברסיטה או בית ספר למסחר או למחזיקי דרגת קצין, ורק להם ניתנה האפשרות להיות בעלי אחוזות.¹⁰ מכל מקום, מספרם של בעלי האחוזות היהודיים עלה, עד שבשנת 1861 כבר נמנו 38 משפחות יהודיות בגליציה עם בעלי האחוזות.¹¹ באחוזות אלו שבמהותן היו חקלאיות נעשו מלאכות רבות האסורות בשבת, אותן בלתי אפשרי היה להשביט בשבת, זאת משום שקשה היה למצוא פועלים שיסכימו להעסקה של שבוע מקוצר ללא שבת. לכן התחרות בין בעלי האחוזות גרמה לכך שפועלים אלו היו עוברים לאחוזות אחרות, בהן הם היו יכולים לעבוד גם בשבת בתוספת רווח. בנוסף, פעמים רבות במקרה של ירידת גשמים, הייתה השדה מתקלקלת לחרישה לולי פעילות מידית של הכשרת הקרקע מחדש על ידי פועלי האחוזה.¹²

לצורך פתרון הבעיה, הועלה היתר הנקרא בשם "שטר מכירה". הרעיון הגלום בהיתר הוא, שהיהודי מכר לגוי נכסים בהם רצה שייעשו מלאכות בשבת על ידי גוי. המכירה עצמה הייתה עולמית, אך הותנתה כמובן בתשלום מלא של שווי המפעל כולו. לאחר השבת כשהתברר את מה שהיה מובן מאליו, שהגוי אינו מסכים לקחת על עצמו התחייבות תשלומים כה גדולה,

9. ראו: *S. Hipolit, skorowidz wszystkich miejscowosci polozonejch w krolestwie galicji I lodomerii*. lwów 1855, passim. באותו זמן במדינות הכתר הפולני, היו סך הכל 23 בעלי אחוזות יהודים, ראו: A. Eisenbach, *dobra ziemskie w posiadaniu zydow. warsha 'dobra ziemskie w posiadaniu zydów*, in *spoleczeństwo polskie xix w...* witold kula, vol. 3, Warsaw 1968, p.245.
10. C. A. macartney', *The Habsburg Empire 1790–1918*, London 1971, p. 502. אנו מוצאים לדוגמה שהגביר מאיר קליר מברודי (אודותיו ראו נ"מ גלבר, 'תולדות יהודי ברודי', בתוך: י"ל הכהן מימון [עורך], *ערים ואמהות בישראל*, ירושלים תשט"ו, עמ' 245–250) השתדל להשיג זכות רשיון להחזיק בבעלותו אחוזה, אצל הקיסר פרנץ יוזף, אך בקשתו נדחתה. כך עולה מתעודה ממשלתית (הכתובה בגרמנית) משנה זו (ראו גלבר שם, עמ' 391–392). אחרי השינוי של 1860 עלה בידו לקנות את האחוזות. גלבר שלא ידע על שינוי החוק תלה את ההצלחה בשתדלנות נוספת מצד קליר.
11. כך עולה מרישום בעלי זכות ההצבעה היהודים לבחירות בסיים האוסטרי. לנציגות בסיים מטעם בעלי האחוזות ראו: W. lewicki, *nasze i obce żywyły?*, Lwów 1897, p. 7. השוויון הסופי לכלל האזרחים הושג רק ב-1868. להשלמת התמונה יש לציין, כי עם פרוץ המשבר של הבורסה הווינאית ב-1873 שגרם לרבים מבעלי האחוזות למוכרן לצורך פרעון חובות, עלה היצע האחוזות לקנייה, ויהודים רבים ניצלו הזדמנות זו. אכן בשנת 1876 נספרו כבר 289 אחוזות בבעלות יהודית (כמובן מספר זה אינו משקף את מספר בעלי האחוזות עצמם, שכן היו משפחות שבבעלותם היו מספר אחוזות). לויצקי שם, עמ' 8.
12. כך עולה מדברי בעל שו"ת חסד לאברהם, בתשובתו על היתר המכירה. ראו: ר' אברהם תאומים, שו"ת **חסד לאברהם**, מהדורה קמא: אורח חיים, סימן כא, למברג 1855, יט ע"א.

היה הגוי מחזיר את ההחזקה בנכס אל היהודי המוכר, והכול חזר למצבו הראשון. אך העובדה שבשבת גופא היה העסק ברשות הגוי, התירה לחלוטין את פעילות הנכרים בעסק בשבת, שכן נמצא שלא עבדו הגויים בשל ישראל, אלא בשל עצמם או בשל גוי אחר.

על אף שניתן למצוא התייחסויות הלכתיות ל"שטר המכירה" אצל מגוון רחב של פוסקים בני הזמן,¹³ מאמר זה יתמקד בהתייחסות של ר' שלמה קלוגר מברודי (להלן: רש"ק) לסוגיה. הבחירה להתמקד בדמות זו דווקא היא משום מרכזיותה בקשת התורנית באותה תקופה, שכן רש"ק היה מהפוסקים הבולטים בגליציה באמצע המאה התשע עשרה ומצודתו הייתה פרושה אף על פולין, הונגריה רומניה ועוד.¹⁴

על עמדתו של רש"ק בעניין שטר מכירה בשבת, עמדו כבר יעקב כץ וחיים גרטנר. כץ עמד על הסתירות הרבות בעמדתו של רש"ק בתוקפו של ההיתר, אותן הוא תלה באי עקביות של רש"ק, התלויות באופיו ובמזגו וכן בציפיות השואלים, אך לא מסתבר לדעתו לתלות את הסתירות בחילוף הזמן.¹⁵ במאמרנו ננסה להציב דווקא את "אי עקביותו" בתוך מסגרת של זמן. גרטנר דן בנושא בעיקר מנקודת חברתית, וכלשונו: "קלוגר היה סבור שתהליכי ההתקרבות החברתית, שאחד מסימניה היה היכולת לרכוש נכסי דלא ניירי, עשויים להביא להשתקעות מחייבת יותר בסביבה הגלותית, להתבוללות ולחילול שבת".¹⁶ גרטנר הסתמך בעיקר על התשובה משנת תר"י (1850) למשפחת פרידמן, שם אכן הועלה נימוק זה, אך בתשובה זו הסתמך רש"ק גם על טיעונים הלכתיים בעניין שמירת שבת, ומאמר זה ידון בתגובתו של רש"ק מבחינה זו.

בשולי הדברים נשווה בין עמדת הרש"ק לבין זו של ר' חיים מצאנז, בן זמנו של הרש"ק שלצד היותו פוסק הלכה תפקד גם כאדמו"ר חסידי. השוואה בין עמדותיהן של שתי הדמויות תסייע לחדר את דרך ההתמודדות הייחודית לכל אחד מהפוסקים.

13. רק בגליציה, מלבד רש"ק שבו עוסק מאמר זה, מצינו התייחסות להיתר שטר המכירה גם אצל פוסקים נוספים; בכוטשאש, אצל ר' אברהם תאומים (ר' אברהם תאומים לעיל, הערה 12); בסקאלה, אצל ר' שלמה דרימר, ראו: ר' שלמה דרימר, שו"ת בית שלמה, כרך א: אורח חיים, סימן לו, ירושלים תשס"ו, עמ' רטז-ריז; בלבוב, אצל ר' יוסף שאול נתנזון, ראו: ר' יוסף שאול נתנזון, שו"ת שואל ומשיב מהדורא קמא חלק ב: סימנים סו-ע, ירושלים תשע"ז, עמ' קנה-קסח. סקירה כללית על התייחסותם של פוסקי גליציה להיתר שטר המכירה ראו כץ (לעיל, הערה 4), עמ' 123-138.

14. ראו להלן הערות 19-20. בסוף מאמר זה, נתייחס להתמודדות נוספת של בן דורו של רש"ק, הלא הוא ר' חיים מצאנז.

15. כץ (לעיל, הערה 4), עמ' 137 וראו שם עמ' 130 הערה 34.

16. ח' גרטנר, הרב והעיר הגדולה - הרבנות בגליציה ומפגשה עם המודרנה 1815-1867, ירושלים תשע"ג, עמ' 220.

א. סיכום כללי של תשובותיו של ר' שלמה קלוגר

קודם שניכנס לעובי הקורה, מספר מילים על הדמות הנידונה.¹⁷ רש"ק נולד בקומורוב (Komarów) ב-1785, ועם פטירת אביו בשנת 1799 עבר לעיר זמושץ' (Zamość) שבאזור לובלין. בשנת 1801 עבר רש"ק לראווה רוסקה שליד ז'ולקייב שבגליציה, שם נשא לאישה את בתו של אחד מפרנסי הקהילה. בין השנים 1810-1820 כיהן כרב בשתי קהילות: קולקוב שבגליציה ויוזפוף שבדרום מזרח פולין. בשנת 1820 בשבת פרשת קרח מונה רש"ק לדרשן ואב"ד בעיר ברודי שבגליציה. בשנת 1825 הוא הוציא את ספרו הראשון המכונה "ספר החיים".¹⁸ בספר זה פורסמה תשובתו הראשונה בעניין שטר מכירה בשבת. על פי סקירת כלל תשובותיו של רש"ק עולה, כי כבר בשנות העשרים של המאה התשע עשרה נודע רש"ק כפוסק חשוב בגליציה,¹⁹ אך משנות הארבעים ואילך הפך רש"ק לפוסק על-קהילתי.²⁰ כפי שיתבאר להלן, לעובדה זו משמעות מסוימת אף כלפי שטר מכירה בשבת.

כפי שרמזנו במבוא, התייחס רש"ק לעניין שטר המכירה במקומות רבים, וישנן 15 תשובות רלוונטיות לעניין אשר נדפסו בספרים הבאים: ספר החיים שיצא לאור בחיי המחבר בשנת 1825;²¹ שו"ת ובחרת בחיים שיצא אחר פטירתו בשנת 1934;²² שו"ת האלף לך שלמה שהוא ליקוט מחיבוריו של רש"ק שיצא לאור בשנת 1910.²³ שני הספרים האחרונים יצאו לאור על ידי נכדו של רש"ק. בנוסף השתמשנו גם בספר רבע שקל כסף שחיבר תלמידו של רש"ק ר' ישראל שניצר.²⁴

יש לציין שכמעט כל התשובות שנדפסו בספרים הנ"ל אינן מתוארכות, ורק במיעוטן אפשר לשער מתוך התשובה את זמנן. למזלנו, נהג רש"ק לכתוב לעצמו עותק נוסף של כל אחת מתשובותיו, וברוך כלל עותק זה תוארך במדויק.²⁵

17. לצורך כתיבת הפרטים הביוגרפיים דלהלן, השתמשנו בעיקר בחיבורים: י"א קלוגר, תולדות שלמה, לבוב תרמ"ח; מ' וונדר, מאורי גליציה - אנציקלופדיה לחכמי גליציה ד, ירושלים תשנ"א, טורים 478-509; גרטנר (לעיל, הערה 16), עמ' 190-192.

18. ר' שלמה קלוגר, ספר החיים, זולקוה תקפ"ה.

19. גרטנר, הרב והעיר הגדולה (לעיל, הערה 16), עמ' 223; ח' גרטנר, גבולות ההשפעה של רבנות גליציה: במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, ר' שלמה קלוגר כמקרה מבחן, עבודת גמר (מ"א) האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז.

20. גרטנר (לעיל, הערה 16), עמ' 221.

21. לעיל, הערה 18.

22. לעיל, הערה 2.

23. לעיל, הערה 1.

24. ר' ישראל שניצר, רבע שקל כסף, וורשא 1882, עמ' 110. ספר זה הוא חיבור על הפרי מגדים, אך בתוכו מובאת תשובה של רש"ק, בעניין שטר מכירה בשבת.

25. עותקים אלו הודפסו אצל קלוגר, עץ החיים (לעיל, הערה 2).

תחילה נסדר את הנתונים בטבלה על פי סדר השנים.²⁶ כמו כן ניתן בה את נושא השאלה ותשובת רש"ק. טבלה זו תסייע לנו לעמוד על השינויים וההתפתחויות בעמדתו של רש"ק לאורך השנים:

מספר, ומקור התשובה הנרפסת	שנת כתיבת התשובה	נושא התשובה	מסקנת התשובה
1 ספר החיים	לפני 1825 ²⁷	להתיר שימוש בפאבריקין (בתי חרושת) בשבת על ידי מכירה לגוי	מתיר
2 ובחרת בחיים סימן ס	1832	שכחו לעשות שטר מכירה בראש השנה, אם נאסר בדיעבד מה שעשו משום מלאכת שבת	מתיר בדיעבד, ועולה מדבריו שעצם שטר המכירה מלכתחילה מותר.
3 ובחרת בחיים סימן סז	1836	עשיית הפאטיש (אשלגן) ²⁸	מתיר
4 ובחרת בחיים סימן סח	1839	מחצבה של אבנים למכור לגוי להפעילה בשבת	מתיר
5 האלף לך שלמה או"ח סימן קכז	1841	עשיית ספינות בשבת על ידי מכירה לגוי	מתיר
6 ובחרת בחיים סימן עד	1844	להפעיל מרחץ ביום טוב לאנשי חיל הקיסר	אוסר

26. רש"ק כתב ארבע תשובות נוספות בעניין, התשובות הודפסו כולם בהאלף לך שלמה (לעיל, הערה 1) שתיים מהן לאיסור (שם, או"ח סי' קד-קה) ואחת להיתר (שם, או"ח סי' קכז). אך מכיוון שלא הצלחנו לתארכן (אמנם אחת מתשובות האיסור - זו שבסי' קד נראה מתוך הדברים שנכתבה אחר 1848 מכיוון שרש"ק מספר שם על "שנעשה חפשי שיקנו הישראלים עיירות וכפרים", וברור שקודם 1848 מציאות זו לא הייתה קיימת), וגם אין בהן כל חידוש משמעותי, לא הבאנו אותן בטבלה.

27. זו שנת הדפסת ספר החיים, בו צוטטה תשובה זו, עולה אם כן שהתשובה אינה מאוחרת לתאריך זה.

28. הכוונה היא לאשלגן שנקרא בלטינית Potassium, ובפולנית ובאנגלית פוטאש. היהודים לעתים הכינו אותו וגם סחרו בו, מכיוון שהוא שימש להלבנת בדים ולתעשיית הזכוכית, ומאוחר יותר גם לדישון, תשובה זו עוסקת ביהודי ששכר מפעל של האשלגן המדובר, ורצה להפעילו בשבת על ידי מכירה לנכרי.

7	ובחרת בחיים סימן סד	נכתבה בשנת 1849 ²⁹ אך נשלחה לנמענים בשנת 1850	להפעיל כפר בבעלות ר' ישראל מרוזין בשבת	אוסר
8	האלף לך שלמה או"ח סימן צט	1849	להפעיל סוסים שיטחנו רחיים בשבת על ידי מכירה לגוי	אוסר
9	האלף לך שלמה או"ח סימן קב	1849	מכירת רחיים וסוסים לגוי שהיו תמיד מושכרים לישראל לצורך הפעלה בשבת בפרהסיא	אוסר
10	ובחרת בחיים סימן סה	1852	להפעיל בית חרושת לגיהוץ פשתן (מנגי"ל) בבעלות ישראל בשבת, על ידי מכירה לגוי	מתיר משום שגיהוץ הפשתן אינה אלא מלאכה דרבנן, אך אם היה דאורייתא היה צריך להחמיר
11	האלף לך שלמה או"ח סימן שלד	1852	לפתוח חנות המוכרת קמח ביום טוב ושבת של פסח על ידי מכירה לגוי	מתיר, משום שמכירת הקמח ביום טוב אין בה אלא איסור דרבנן יש להתיר על ידי גוי
12	ובחרת בחיים סימן סט	1852	להפעיל בשבת משרפת שכר על ידי מכירה לגוי	אוסר
13	האלף לך שלמה או"ח סימן קו	1856	למכור בהמות לגוי לעשות בהן מלאכה בשבת ויום טוב	אוסר
14	האלף לך שלמה או"ח סימן קלא	1856	מפעל לייצור תה, הפעלתו בשבת על ידי מכירה לגוי	אוסר
15	רבע שקל כסף	1861	להפעיל סוסים עם רחיים על ידי מכירתם בשבת	אוסר

29. זהו התאריך שמופיע בכת"י שנדפס מחדש, ראו רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2). כפי שכתבנו בטקסט למעלה, למרות התיארוך על כתב היד, התשובה עצמה נשלחה לנמען רק ב"ג תמוז תר"י (1850/6/25), (כך מתוארכת התשובה אצל, י"ה שור, 'משא הרבנים', החלוץ א, לבוב תר"ב, עמ' 36-46). השיהוי במשלוח התשובה, זוקק בירור מיוחד שאין כאן מקומו.

ב. ר' שלמה קלוגר בשנות העשרים, היתר מחמת נסיבות שהזמן גרמן

התשובה הראשונה של ר' שלמה קלוגר היא מספר החיים, ספר חידושים על שולחן ערוך אורח חיים, אותו הוציא רש"ק בעצמו בשנת 1825. התשובה שם עוסקת בכעיה שהתעוררה בבית חרושת שהיה בבעלותם של סוחרים יהודים. בית חרושת זה היה בבית ישראל והנכרים היו עובדים שם בשבת. כפי המתואר שם בתשובה, הם נהגו כך מעצמם כמה שנים, ועתה ערערו עליהם שהם מחללי שבת. תשובת בעלי החרושת הייתה שהמלאכה נעשית בקבלנות,³⁰ "וגם המה מוכרים הבית והצמר לנכרי אחד והוא מוכר לנכרים אחרים",³¹ (כלומר שנמכר המפעל כולו על מטלטליו לגוי שכנראה היה אחד מהעובדים במפעל, והוא העסיק את הגויים האחרים). השואל רצה להתיר מחמת העובדה שהמלאכה נעשית בקבלנות, אך גם בקבלנות נאסר הדבר משום מראית עין.³² אשר על כן, כתב השואל להתיר מחמת שלושה היתרים: הראשון, אי הפעלתו של בית חרושת בשבת תביא להתמוטטותו ויש בכך הפסד מרובה.³³ השני, שהמפעל נמכר לגוי ואי אפשר לאוסרו משום מראית עין שהרי אינו של ישראל כלל, ואף שהוי הערמה, "בדרבנן שרי הערמה".³⁴ השלישי, האיסור על קבלנות בבית ישראל הוא משום חשד, ובשל רבים אין חשד, ומכיוון שכתתי החרושת הם של שותפים פקע איסור החשד. רש"ק דחה את היתר הסרת החשד בשל רבים, והיתר הפסד מרובה, ואילו את היתר המכירה הוא גיבה. אחר שהוא דחה את חשש הערמה במכירה,³⁵ הוא התחבט וכתב כך:

30. כלומר שהרווח אכן כולו ליהודי והגוי מקבל אחוזים מהרווח, ולא על עצם עבודתו. משכך, נמצא שגם לגוי יש אינטרס בעבודת העסק בשבת, והוא עובד על דעת עצמו ולא דווקא בשביל מפעיליו. על היתר זה במקורו ראו: ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג, ספר סיני וליקוטים, סימן תעז, ירושלים תשע"ה, עמ' שכב-שכג. הדברים הובאו גם במדרכי שבת רמז רמו-רמז.
31. ספר החיים (לעיל, הערה 18), סי' רמד סעיפים א, ל, ב.
32. ראו בית יוסף סימן רמד על דברי ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג (לעיל, הערה 30), שכל שהוי פרהסיא או בבית הישראל יש חשש מראית עין אף באופן של קבלנות.
33. היתר שנזכר במפורש בבית יוסף שם, והוא נזכר בדברי המהר"ם מרוטנבורג שהובא בהערות הקודמות.
34. זוהי עמדתו של הפוסק בן המאה השמונה עשרה, ר' אלכסנדר שור (ראו: ר' אלכסנדר שור, בכור שור, פסחים כא ע"ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' נז-נח), שאין מועילה מכירת הערמה, אלא להפקיע איסור דרבנן אך לא איסור דאורייתא. הנושא גרר פולמוס נרחב במהלך המחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. על הפולמוס ראו בתשובות שנלקטו אצל א"ב שפירא, מקנה וקנין, ירושלים תש"ע. סקירה חלקית על הפולמוס נמצאת בהקדמת המהדיר שם. העמדה שרש"ק נקט בדרך כלל בחידושי ובתשובותיו, הייתה זו של ר' אלכסנדר שור.
35. לדעתו מכיוון שדי בקניין לזמן אין חשש הערמה, ולא חששו הפוסקים להערמה במכירת חמץ לפסח רק משום שבקניין לזמן לא פקע איסור חמץ, ועל מכירה עולמית יש הערמה מכיוון שאינו מתכוון למכור עולמית כלל. היתר זה נתקל בהתנגדות חריפה מר' יוסף שאול נתנזון בעל שואל ומשיב, כשרש"ק חזר על ההיתר הזה בשנת 1852 (תשובה מס' 10 בטבלה לעיל). ראו: רי"ש נתנזון (לעיל, הערה 13), עמ' קנו-קס.

דחשש מראית עין יש כאן, דעל כל פנים העולם מחזיק זה להערמה |אף שמבחינה הלכתית אין זו הערמה, ש"פ], ואין הקול יוצא, אם עדין יש מראית עין.³⁶

את הפתרון לכך ניסה רש"ק למצוא בדרכים שונות, ובסוף הוא כתב:

ועוד והוא העיקר בעיני דכמו שבשדה וכו', וכן אף במרחץ כתב השו"ע לעיל שאם מנהג המקום ליתנו באריסות או להשכיר כן יעשה, א"כ הכי נמי, בשלמא בימי הש"ס והפוסקים לא היה דרכם לנהוג בהיתר מכירה לכך היה חשש מראית עין. אבל עכשיו כיון שנהגו היתר בכמה מקומות בעינינו שבת להורות היתר על ידי מכירה לגוי, אם כן וכו' כיון שנהגו כן מכמה שנים וכו' כיון שנתפרסם הדבר כן מכמה שנים גם כן מותר. ובפרט שמבואר בשאלה שדרכם היתה לכתוב שטרי מכירה לפני הרבנים שם ואם כן כיון שנתפרסם הדבר כן בפרהסיא לכך יש להקל.³⁷

כלומר, שכשם שמפורש בשולחן ערוך שכשמנהג המקום באריסות,³⁸ אין חשש מראית עין אם הגוי אריס בשדה, כך גם כאן שהכול נוהגים במכירה, שהיא דרך היתר מעיקר הדין, גם חשש מראית עין פקע כי יודעים שהיהודי בעל המפעל עושה כן בדרך היתר על ידי מכירה. הרי לנו שימוש בטיעון היסטורי על ידי רש"ק כדי להתיר את שטר המכירה: אף "שבימי הש"ס והפוסקים",³⁹ היה ראוי לאסור מכירת עסקים לגוי משום מראית עין, כל זה היה בתקופה הקדומה בה לא נהגו בהיתר המכירה. אך בתקופה זו "שנהגו היתר בכמה מקומות בעינינו שבת להורות היתר על ידי מכירה לגוי, ונתפרסם הדבר כן מכמה שנים גם כן מותר".

ג 1. המהפך והטיעון לאיסור: "זילותא לשבת"

מתוך עיון בטבלה לעיל ניתן להבין שרש"ק המשיך בקו המתיר גם לאחר מכן. שכן בשלוש התשובות שמופיעות אחרי התשובה הראשונה, משנות השלושים ומתחילת שנות הארבעים, מסקנתו של רש"ק היא להתיר. השינוי חל בתשובה השישית משנת 1844, ובשלוש התשובות שלאחריה משנת 1849, שם אסר ר' שלמה באופן גורף את השטר. כדי להבין את המהפך שחל בעמדתו ראוי לעקוב אחר תוכן התשובות וסדר הזמנים.

36. שם, דף לא, ע"א.

37. שם.

38. הכלל הוא שכשהגוי מקבל שכרו למחצה לשליש ולרביע בשדה או במרחץ כפי מנהג האריסים בזמן חז"ל אין איסור בדבר, וחשש מראית עין נפקע כאשר מנהג המקום לתת השדה או המרחץ באריסות שאז הכול יודעים שנהג ישראל בדרך היתר.

39. יש לשים לב ללשונו של רש"ק "בימי הש"ס והפוסקים" שברור שכוונתו לא רק לתקופת הראשונים, אלא אף לתקופה האחרונה ממש, שהרי מלשונו עולה שהשימוש הכולל בשטר המכירה נהג רק "כמה שנים", כלומר תקופה של עשרות שנים, "הפוסקים" אפוא בלשונו של רש"ק, כוללים לכל הפחות את חכמי המאה השבע עשרה, והמחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה.

ראשית, יש לשים לב שהתשובה משנת 1844 עוסקת במרחץ, וטעם הרש"ק לאיסור בתשובה זו הוא מפני שעל מרחץ נאמר בתלמוד ש"ששמו עליו".⁴⁰ כלומר שכל עוד לא מכר הבעלים לגמרי את המרחץ והעבירו מבעלותו לאחר, עדיין שמו של אותם בעלים עליו, ויש מראית עין כשהגוי עושה בו מלאכה בשבת. מתוך התשובה עולה כי דעתו של רש"ק היא שבדבר ששמו עליו לא תועיל כלל מכירה לזמן, ומשום כך צריך דווקא מכירה עולמית. עולה אם כן שאין באיסורו החד פעמי של רש"ק בשנת 1844 סטייה עקרונית מן ההיתר של שטר המכירה. מכיוון שמדובר במקרה ייחודי של מרחץ, אין סיבה להניח שמדובר כאן בשינוי עמדה כולל מעמדותיו בשנים הקודמות להתיר את השימוש בשטר המכירה. אשר על כן, נראה שאת נקודת המפנה יש למקם בשלוש התשובות של שנת 1849, בהן שינה לפתע רש"ק את טעמו והחל לאסור את שטר המכירה באופן גורף. אין צורך אם כן בהסברים של חוסר עקביות כפי שהסביר כץ,⁴¹ אלא יש לתלות את הגורם לשינוי בחוקי האמנציפציה שעליהם כתב רש"ק בתשובתו המפורסמת למשפחת פרידמן בשנים 1849-1850.⁴² נערוך עתה ניתוח מדויק של תשובה זו.

סיפור המעשה בו עוסקת התשובה, הוא קניית ר' ישראל פרידמן מרוז'ין את אחוזת פוטוק זלוטי הסמוכה לעיירות צ'ורטקוב ובוטשאש.⁴³ הקנייה התאפשרה בעקבות החוק המתיר ליהודים להחזיק בבעלותם אחוזות, שהתקבל בגליציה כשנה קודם לכן,⁴⁴ ואת בעיית חילולי השבת בכפר רצה הבן לפתור על ידי שטר מכירה לנכרי בשבת. רש"ק דחה את בקשת משפחת פרידמן וכתב שיש בכך איסור חמור וכפי שיובא להלן, אלא שאף הוא לא יכול להתעלם מדבריו שהתפרסמו בספר החיים שהובאו לעיל, שיש להתיר הדבר בזמננו מחמת המנהג הכללי להשתמש בשטרי מכירה. על כך הוא כתב את הדברים הבאים:

ואף שבספר החיים כתבתי לחלק בזה, מכל מקום אין לסמוך על זה במקום דאוושי מילתא וזילותא לשבת.⁴⁵

בהמשך הדברים עמד רש"ק על כך שמקור המנהג להשתמש בשטרי מכירה לגוי הוא בדיני פסח, אלא שכאן הדבר שונה:

40. עבודה זרה כא ע"ב.

41. ראו לעיל ליד הערה 15.

42. רש"ק, ובחרת בחיים (לעיל, הערה 2), עמ' 84-87.

43. על סיפור קניית האחוזת ראו: ד' אסף, דרך המלכות, ירושלים 1997, עמ' 224-228.

44. ראו לעיל במבוא.

45. רש"ק, ובחרת בחיים (לעיל, הערה 2), עמ' 87.

דווקא בחמץ בפסח שהווי רק פעם אחת בשנה וגם אינו רק לאו דכל יראה, מה שאין כן בשבת דהווי בכל שבוע וגם הווי איסור סקילה, אין לעשות מזה מנהג להיתר להיות זילותא לשבת, וישתקע הדבר ולא יהיה נאמר.⁴⁶

מהי אפוא אותה "זילותא לשבת" שמפניה כה חשש ר' שלמה קלוגר? כדי להבין את הדבר חשוב להתבונן בכל דבריו בתשובה הנידונה אותה הוא פתח במילים הבאות:

הנה הן אמת מימים קדמונים טרם שנתחדש המאנציפורין [= האמנציפציה], להיות חס ושלום ככל הגוים בית ישראל אם היה נודמן אחד שהיה מחזיק גיראלניע [= בית משרפות שחר] וכדומה, וראיתי כי הדבר מוכרח לו ולפרנסתו והוא מיעוטא דמיעוטא הייתי מזדקק לכתוב לו שטר מכירה ועל פי האופנים המועילים וכו'. אך מאז נתחדשה הקללה הנ"ל והרבו לעשות כן אנשים אשר אין צריכים לכך ונתרבה חילול שבת בעונותינו הרבים עד שאין ניכר בין שבת לחול, גדרתי בעדי גדר גמור שלא יהיה ידי מצורף לשום חילול שבת אפילו כל דהו.⁴⁷

רש"ק ביאר כאן את כוונתו באר היטב. כשהיתר היה ל"מיעוטא דמיעוטא", ועדיין היה ניכר בין שבת לחול משום שרוב המכריע של העסקים היו סגורים בשבת, היה מקום להתיר לאותו מיעוט. אך עתה, אחרי אמנציפציה, כאשר רבים הם העושים כן, ואף אנשים שאינם צריכים לכך, כבר "אין ניכר בין שבת לחול", ומשום כך גדר הוא לעצמו לא להיות שותף להיתר המכירה.

כשרש"ק כתב "שאין ניכר בין שבת לחול", הוא התכוון כמובן למצב בו רוב העסקים היו פתוחים בשבת. מצב זה הביא לכך שההבדל שתמיד ייחד את השבת - סגירת העסקים בה - נפרץ לחלוטין, והרי שבת וחול שווים. לצורך כבודה ובידולה המיוחד של השבת ואופי הפרהסיא שלה, ראוי לגדור גדר לא להזדקק לשום היתר.

רש"ק הוסיף בדבריו "שהרבו לעשות כן אנשים אשר אין צריכים לכך".⁴⁸ האם ניתן ללמוד מכאן שאם היה מדובר רק בנצרכים לפרנסתם הייתה עמדתו להמשיך בהיתרים? קשה לנקוט עמדה ברורה בזה, אך נראה שכוונתו להראות את פרצת הדור, וגודל הצורך במצב זה להחמיר בחיזוק כבודה של השבת שהרי העובדה שהיתר שהיה מיועד למעטים נהפך לנחלת רבים מראה על זלזול עמוק בו חשים ההמונים לאיסורי שבת.

לפינו טיעון חדש שכמדומה לא מצאנו עד עתה בספרי הפוסקים. אין המדובר כאן בזילותא חד פעמית של שמירת שבת, אלא בזילותא רחבת היקף שבה לא ניכר כלל בין שבת לחול, זילותא שלא יכלה להגיע לעולם היהודי קודם האמנציפציה, בה ניתנה ליהודים כה רבים האפשרות לחבוק בבעלותם עסקים רחבי היקף שכלתי אפשרי להשבתם בשבת. במילים

46. שם.

47. שם, עמ' 84-85.

48. על מספר היהודים בגליציה ובפולין, שהחזיקו בבעלותם אחוזות ראו לעיל במבוא, ושם הערות 8-11.

אחרות, רש"ק העלה כאן לראשונה את הטיעון של "השבת הציבורית". לפי טיעון זה, יש משמעות לשמירת השבת בקרב כלל הציבור היהודי, ומשכך, אף במקום שיש להתיר הדבר באופן פרטי, מכיוון שהפרהסיא הציבורית של השבת מתחללת ומזדלזלת, יש בעובדה זאת די בשביל לאסור.⁴⁹

חשוב לציין שלמרות כל האמור לעיל, התיר רש"ק בשני מקרים בשנת 1852 את מכירת העסק לגוי. מקרים אלו הובאו בטבלה לעיל: האחד עוסק בהפעלת חנות המוכרת קמח בשבת על ידי מכירת החנות לגוי,⁵⁰ והשני בהפעלת בית חרושת לגיהוץ פשתן (מנגי"ל), על ידי מכירה לגוי.⁵¹ טעם החריגה המסוימת הזו, מפורש בדברי רש"ק בתשובות הנ"ל: הן מכירת הקמח בחנות והן גיהוץ הפשתן נחשבים איסורים דרבנן של שבת, ולגביהם לא נתבטל מנהג ההיתר של היתר המכירה. רש"ק בתשובותיו אלו מסתמך על הנוהג המקובל שהיה עוד לפניו

49. מעניין הדבר, שבשנים אלו ממש, בשנת 1854, פנה ר' איצק פאלאטשעק אב"ד בטשורטקוב, במכתב לר' שלמה יוסף רפפורט (שי"ר), לצורך קבלת היתר לבניית בית כנסת בשבת על ידי גויים (ראו: ש"י רפפורט [שי"ר], [מכתב] לכבוד... בית תלמוד שנה ב חוברת יא, אדר תרמ"ב, עמ' 355-356). משום מה, ר' איצק לא השתמש בהיתר של מכירה לגוי, אלא בהיתר של קבלנות (ראו לעיל, הערה 30), ומכיוון שידע שגם בקבלנות נאסר הדבר משום חשד, ולכן כתב את הדברים הבאים: "וידוע במדינתנו על הרוב, וכן כמעט כולן, שוכרין בקבלנות לבנות בתים, וכו' עתה דתפרסם הדבר ליכא חשדא כלל" (ש"י רפפורט, שם), ממש בסגנון ההיתר של רש"ק משנות העשרים. שי"ר תוקף בחריפות היתר זה, וכותב: "הנה התשובה על זה תעצוב נפש כל בעל דת ואוהב עמו, אך כלכל לא אוכל, היכול נוכל בדור הזה ובארצות האלה להביא ראייה מאיזה מנהג חדש? וכי זו בלבד עושים בשבת על הרוב? ואם יסוכב איש בשוקים וברחובות בשבת ויראה החנויות, ויתהלך עוד בגנים ומעלי עשן כנגדו, אז ידע כי המנהג עתה לא דבר גדול הוא להביא ראייה ממנו" (ש"י רפפורט, שם). שי"ר אמנם כתב את הדברים בשבתו בפראג, אך מסתבר שההלכותיה של גליציה בה שכנה טשורטקוב, לא היו זרות לו. מובן היה לו שבתקופה זו, עצם פתיחת עסק בשבת, אינה מעידה בהכרח על השתמשותו של בעל העסק בקבלנות או בהיתר המכירה, אלא על זלזולו של הבעלים בשבת ובוודאי באיסורי שבות שלה. לעומת שי"ר, רש"ק לא נסוג עקרונית מהטיעון, שהשימוש הרווח בשטרי המכירה יכול להעיד על העסק הפתוח בשבת שנמכר כדן, אלא עצם ריבוי העסקים הפתוחים בשבת בטכניקה כזו הטרידה אותו. מה שניתן ללמוד מכאן הוא שגם המציאות הרווחת אינה קשיחה דיה, ולא הרי איש הדור הישן כאיש הדור החדש בהערכתה ובפרשנותה. במפנה שנות החמישים של המאה התשע עשרה, המציאות של מפרי שבת בגליציה הייתה נדירה, והם נתפסו ע"י רש"ק כתופעה חריגה ושונה, בדיוק כפי שנתפסו מפרי התורה באירופה עד תקופה זו. משכך, הפרשנות של היתר המכירה לעסקים הפתוחים בשבת, נתפסת בעיניו כפשוטה יותר. אך שי"ר, שקשרים רבים היו לו עם אנשי ההשכלה במערב אירופה, הבין שהתופעות של פורקי העול ומחללי השבת אף בגליציה אינן קוריוז בודד, אלא מעידות על תופעה חדשה של הפרת דת בפרהסיא שמתרגשת ובאה על הדור, על כן המנהג הרווח נראה בעיניו גם כהתגשמות של תופעה שבעיני רוחו עתידה ומשמשת לבוא, ולכן העסקים הפתוחים בשבת עוררו אצלו חשד להפרת שבת יותר ממה שעוררו חשד בדורות הקודמים.

50. תשובה מספר 11 בטבלה.

51. תשובה מספר 10 בטבלה.

למכור בתי מזיגה למכירת שכר בשבת לגוי, וכפי שכתב בתשובה הנ"ל העוסקת במכירת חנות הקמח לגוי בשבת: "דבמדרינתנו מעולם כל המוזגים י"ש ושכר מחזיקים נכרים ומוזגין י"ש ושכר בבית ישראל וכל גאוני עולם הניחו כך".⁵² או כפי שכתב בתשובה הנ"ל העוסקת במכירת בית גיהוץ הפשתן, "והרי מנהג בכל ישראל בבעלי מזג י"ש ושכר שמחזיקים נכרית למזוג בשבת ומוכרים לה הי"ש והשכר ואין פוצה פה לאיסור".⁵³ להבנתו איסורים קלים של מקח וממכר או גיהוץ הפשתן בשבת האסורים משום שבות דרבנן, כשנעשים על ידי נכרי הם שבות דשבות, ו"בזה, אם עושה דרך היתר, לא חיישינן בשבות דשבות למראית עין".⁵⁴ כלומר באיסור קל של שבות לא ביטל רש"ק את המנהג להקל, וכנראה לפי דעתו לא תיפגע בכך הפרהסיא הציבורית של השבת, אך במלאכות דאורייתא דעתו שאין להקל יותר, ובכך תישמר הפרהסיא הציבורית של השבת.⁵⁵

כפי שכתבנו לעיל, מכאן ואילך לא השתמש עוד רש"ק בהיתר המכירה, ואף תגובותיו למבקשים היתר לעבודת גוי בשבת נעשו חריפות יותר. בשתי תשובות משנת 1849 (השנה בה נכתבה התשובה לרבי ישראל מרוז'ין) חיזק רש"ק את מגמתו בביטויים חריפים כנגד המתירים. כך לדוגמה בדבריו לר' יעקב מאיר דיאטשמאן מחארסאן: "חלילה להקל בפרסום חילול שבת כזה ואוושא מילתא",⁵⁶ או דבריו בתשובה אחרת שמא "ישתקע הדבר ולא יהי' נאמר כי נעשה מומר לחלל שבתות בפרהסיא".⁵⁷

52. רש"ק, האלף לך שלמה (לעיל, הערה 1), או"ח סימן שלד, עמ' 118. לעיל בטבלה תשובה מס' 11.

53. רש"ק, ובחרת בחיים (לעיל, הערה 2), סימן סה, עמ' 87. לעיל בטבלה תשובה מס' 10.

54. רש"ק, האלף לך שלמה שם.

55. מעניין לציין שבתשובה העוסקת בהפעלת המנגי"ל (לעיל, הערה 53) מסיים רש"ק את תשובתו בדברים הבאים: "הלואי והיה בזה היתר גמור לקוני כפרים ועיירות או שוכרים, ומחללים שבת בדאורייתא בפרהסיא ואין קול ואין עונה אחריהם האל הטוב יכפר בעדם, אבל זה במלאכה קלה (דרבנן) די בהיתר זה". לפנינו כאן חרך לליבו של הפוסק שמבין את כובד המשקל באי רצונו להפעיל את היתר המכירה אף באיסורי דאורייתא של שבת כגון קוני כפרים או עיירות ובכך נשארים הללו ללא היתר וכלשונו "הלואי והיה בזה היתר גמור לקוני כפרים ועיירות" וכו', אלא שליבו אינו נותן לו לעשות כן משום ש"מחללים שבת בדאורייתא בפרהסיא ואין קול ואין עונה" שכנראה הכוונה לשיקול ה"זילותא דשבת" שעליה כתבנו לעיל המונעת ממנו כל אפשרות להתיר אף בכגון דא.

56. רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' קצ (חלק מהתשובה נדפסה גם בהאלף לך שלמה, או"ח סימן צט, עמ' 42, תשובה מס' 8 בטבלה לעיל).

57. רש"ק, האלף לך שלמה (לעיל, הערה 1), או"ח סימן קב, עמ' 42; רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' קפו (תשובה מס' 9 בטבלה לעיל). ושוב יש להרגיש את מה שנכתב לעיל סעיף ב, שהמקרה שבו התיר רש"ק בשנות העשרים את שטר המכירה, היה באופן שהגוי עבד בקבלנות בבית החרושת, דבר זה מקל בהרבה את איסור, ראו על כל זה לעיל הערה 30, ואילו במקרים בהם עוסקות התשובות שנוכרו למעלה, פתרונו המלא של היתר הקבלנות לא היה אפשרי והיה אפשר להידחק ולומר שזוהי הסיבה שנמנע מלהשתמש בהיתר. שהרי המקרה בו התיר בספר החיים היה בצירוף היתר הקיבולת. אולם באחת מהתשובות המאוחרות יותר משנת 1852 (רש"ק, ובחרת בחיים [לעיל, הערה 2] סימן סט, לעיל

מה הייתה השפעת מלחמתו של הרש"ק? דומה שהנתונים שיש בידינו מוכיחים שקולו היה קול קורא במדבר. כפי שכתבנו במבוא, במשך כל המחצית השנייה של המאה התשע עשרה התגברה תופעת הבעלות היהודית על אחוזות בגליציה⁵⁸ ובפולין. ראוי לציין שלפי הרישומים של בעלי האחוזות בגליציה בתקופה זו,⁵⁹ נמצא גם יוסף נתנזון שהיה ראש הקהילה בברודי משנת 1838. הלה היה מתומכיו וממקורביו הגדולים של רש"ק,⁶⁰ ומכל מקום לא הפריעה לו מלחמתו הגדולה של רש"ק בתופעת קניית האחוזות, להחזיק בעצמו אחוזה. דבר זה מלמד שאפילו אצל מקורביו הגדולים לא מצא רש"ק אוזן קשבת במלחמה זו. נתון מעניין נוסף יכול להוות הוכחה נוספת לכך, ר' אברהם תאומים מבוטשאש כתב בתשובה המתארכת לא' שבט תרט"ז (8/1/1856) את הדברים הבאים:

כאשר יצא משפט אדונינו המלך הקיר"ה, ליתן חירות ליהודים לקנות כפרים, ורבו הקונים כפרים לעצמם. נשאלתי מהגביר מוה' שמעון דישע מבראד, ועוד הרבה גבירים אשר זכו במקחם בכפרים שקנו, מה יעשו בשבתות ויו"ט (וימים טובים) וכו' ודרשו ממני איזה עצה הוגנת לעשות להם הדבר בהיתר.⁶¹

כבר כץ תמה מדוע הוצרך גביר מברודי לפנות לרבה של בוטשאש, ולא פנה אל הראב"ד דקהילתו הלא הוא רש"ק?⁶² ואנו נוסיף עוד לתמוה, שהרי ר' שמעון דישע היה שותפו של ר' אפרים זלמן מרגליות, שבעצתם המשותפת הובא רש"ק לברודי לכהן כראב"ד,⁶³ ומדוע אם כן לא פנה אל רש"ק עצמו?

אך דומה שלאור הדברים ניתן להציע פתרון פשוט לעניין. בשנים אלו ניהל רש"ק קרב מאסף כנגד תופעת קניית האחוזות וחילול השבת שבהן. גבירי ברודי שנזקקו לקניית אחוזות, לא היו מוצאים אוזן קשבת אצל רש"ק, ולא נותרה בידם ברירה אלא לפנות לרבה של בוטשאש הסמוכה שהתיר להם לבסוף. על כל פנים, ניתן ללמוד מכך שאף בקרב הגבירים המקורבים

בטבלה תשובה מס' 12), פתרון העסקת הגוי בקבלנות גם אם לא יושם בפועל על ידי השואל, היה בהחלט בר ביצוע, ובכל זאת נמנע רש"ק מלהציעו. במקום זאת הוא בחר להזהיר את השואל בשפה בוטה: "לדינא חס ושלום להורות היתר... וחלילה להניחו לעשות ואם לא ישמע תחול כל הקללות על ראשו וישולם לו כפעלו בחילול שבת וכל ישראל נקיים".

58. ואף בברודי עצמה, כפי שיובא להלן על ר' יוסף נתנזון ור' שמעון דישע.

59. ראו: G. Tomasz, 'From Austeria to the Manor: Jewish Landowners in Autonomous Galicia',

Polin 12, 1999, pp. 120-136

60. על תמיכתו העקבית של ר' יוסף נתנזון ברש"ק, בזמן הפולמוסים הגדולים בברודי, ראו גרטנר (לעיל, הערה 16), עמ' 212-214.

61. ר"א תאומים (לעיל, הערה 12), יט ע"א.

62. כץ (לעיל, הערה 6), עמ' 131.

63. קלוגר, (לעיל, הערה 17), עמ' לד-לה. על דישע ראו עוד גלבר (לעיל, הערה 10), עמ' 221, שם מתוארת גם קנאותו כנגד חתנו המשכיל מברודי הירש מנדל פינלו, מחבר דרכה של תורה.

לרש"ק כר' שמעון די שפע פשה נגע קניית האחוזות, כמו כן ניתן ללמוד על מיעוט השפעתו של הרש"ק אפילו על תושבי עירו ואף על אלו שבהם הקרובים אליו.

ג. 2 מזילותא דשבת לאיסור תורה

בתת-סעיף זה נעמוד על עליית מדרגה הלכתית לאיסור בדברי רש"ק, והיא הפיכתו של איסור השימוש בגוי מאיסור שבות דרבנן לאיסור דאורייתא. כדי להבין את החידוש שיש בנקיטת עמדה כזו, יש לציין שהעובדה שמלאכת הגוי לצורך ישראל אסורה אך מדרבנן, שימשה אצל בעלי ההלכה כנתון פשוט שאין חולק בו,⁶⁴ וכך היה הדבר גם אצל רש"ק.⁶⁵ אך בתשובה משנה שאינה ידועה לנו,⁶⁶ שינה לפתע רש"ק את טעמו. המקרה שעליו נשאל רש"ק היה כיצד להתייחס להוראה של רב קהילה, שהתיר ליהודים לכנות את בתיהם בשבת על ידי נכרים, אם רק יעשו שטר מכירה על הקרקע והבית לגוי. רש"ק אסר את הדבר לחלוטין, ועל כך כתב את הדברים הבאים:

דבמלאכה דאורייתא לא מהני הערמה כדעת התבואת שור,⁶⁷ ואף דעל ידי נכרי לא הוי רק שבות (האסורה מדרבנן) וכו', דמלאכה גמורה ומפורסם כתבו האחרונים בשם הריטב"א,⁶⁸ דזה אסור מן התורה אפילו על ידי נכרי.⁶⁹

מהי "מלאכה גמורה ומפורסם" שאותה אסר הריטב"א מן התורה אפילו על ידי גוי? לרש"ק לא היה ספק שמדובר בסוג מלאכה בעלת אופי פומבי וחשוב כגון בניית בתים בשבת.⁷⁰ כל זה

64. ראו בטור אורח חיים סימן רמה, שהביא דברי הרא"ש שהורה להקל במצב מסוים שנתספק בו התלמוד ולא הכריע, משום ספק דרבנן לקולא.

65. בכל התשובות שהווכרו לעיל, תמיד היה פשוט אצל רש"ק עובדה זו, שמלאכת הגוי בשבת אינה אסורה אלא מדרבנן.

66. להלן הערה 69. יש להעיר שאף שבתשובה זו לא נזכר שנה, ניתן לשער כי היא מאוחרת לשנת 1848 שהרי לא מצאנו את הזדקקותו לדברי הריטב"א קודם לשנה זו, וראו גם תשובת הרש"ק המצוטטת בהמשך סעיף זה בה מביא רש"ק את דברי הריטב"א, ושם בכירור מדובר בתשובה משנת 1856.

67. ראו להלן הערה 71.

68. ר' ישראל יעקב אלגאזי, ארעא דרבנן, ירושלים תשע"ה, עמ' שח-שט. דברי הריטב"א נמצאים בחידושו למסכת ראש השנה לב ע"ב, ד"ה ברם.

69. ר' שלמה קלוגר, טוב טעם ודעת תליתאה, חלק א, סימן קכא, למברג תרמ"ד, נו ע"א. רש"ק, האלף לך שלמה (לעיל, הערה 1), אר"ח סימן קה, עמ' 43.

70. לצורך הבהרת העניין נעתיק את לשון הריטב"א בחידושו לראש השנה לב ע"ב: "וברם צריך את למידע דכל מאי דאמרינן בכל דוכתא שבות דרבנן, לאו למימרא שאין לנו שבות מן התורה כלל, דאם כן נמצאת שבת כחול מן התורה שהחנניות פתוחות ואוצרות תבואה ויין, ומטלטלין חפצים מבית לבית דרך כרמלית ומודדין ושוקלין ומונין. ואינו בדין שאסרה תורה הוצאה כגורגרת והתירה העמל הגדול הזה, שא"כ אין זה יום מנוחה. אלא כך עיקרן של דברים, כי בכלל מצות עשה שבות של תורה לשבות ממלאכות, יש לשבות מכל שבות דרך כלל שלא לעשות שבת כחול. אבל בכל פרט ופרט כי

בצירוף שהנידון המדובר הוא מקרה שבו נבנו כמה וכמה בתים בשבת, ואין המדובר במקרה פרטי. דבר זה עולה מניסוח מושא התשובה על ידי רש"ק, שהוא ל"מורה שהורה שיכנו ישראל בתים בשבת". כלומר, אין המדובר במקרה פרטי, אלא בהוראה ציבורית שגרמה לכתים רבים שייכנו בשבת. דבר זה, שלעיל אסר רש"ק בנימוק "זילותא לשבת" שאינו הלכתי ממש, נמצא לו עתה נימוק הלכתי יותר, והוא הפיכתו לאיסור דאורייתא. משכך, קל יותר להפקיע את היתר שטר המכירה שהרי אי אפשר כלל להתיר מכירת הערמה היכן שיש איסור דאורייתא.⁷¹ תשובה אחרת משנת 1856 מתייחסת לייצור תה בשבת על ידי מכירתו לגוים בשבת, וכך כותב רש"ק:

גם דעת הריטב"א הובא בארעא דרבנן, דמה דע"י נכרי הוא רק שבות הוי רק דרך מקרה, אבל בקביעות הוי איסור תורה, כן הכי נמי כיון דבכל שבת עושין הוי איסור תורה, ולא מהני מכירה בערמה.⁷²

כאן סברת הריטב"א משמשת גם למקרה שהמלאכה כשלעצמה לא מתייחדת בחשיבותה, אולם המצב הקבוע שבו כל התעשייה שבידי היהודים פועלת בשבת הופך את כל העבודות בה לפומביות וחשובות. במצב זה לדעת רש"ק הפעלת המפעל בשבת נאסרת מדאורייתא.

ד. "הקב"ה מסר השבת לחכמים אם הדור פרוץ": שורשים אידאולוגיים

בסעיף הקודם למדנו על חידושו המפליג של רש"ק בתפיסת הפרהסיא של השבת, שבזמן שזו נפרצת נאסרים לחלוטין כל המודלים ההלכתיים הידועים מדורי דורות למקרים כגון אלו. האם לתפיסה זו ישנם שורשים רוחניים במשנתו של רש"ק? דומה שניתן לענות בחיוב על שאלה זו. בשנת 1844, כתב ר' שמעלקי מסאסוב לרש"ק, על מנהג רבים מאנשי עירו שהיו בעלי מפעלים שעסקו בהפיכת קורות עצים לנסורת. מפעלי

עביר ליה וזהיר באיך דלא הוי שבת כחול הוי שבות דרבנן. נמצא שיש לשבות עיקר מן התורה, ולפיכך העמידו בו חכמים דבריהם במקומות הרבה לדחות מצוה של תורה. וזו מרגליות שבידינו מרבינו הרמב"ן מפי מורינו ז"ל. הריטב"א אומר בכירור שהמקום בו הופכת שבות דרבנן לאיסור תורה, הוא היכן ש"נמצאת שבת כחול, החנויות פתוחות ואוצרות התבואה ויין ומטלטלים חפצים מבית לבית, ומודדים ושוקלים ומונים". רש"ק דימה אפוא הוראה ציבורית של בניית בתים בשבת (ראו להלן), לציור העסיסי של הריטב"א בו התנועה הכלכלית של החנויות והאוצרות וטלטול החפצים פעילים כרגיל, שניהם חוסים תחת הקריטריון של "נמצאת שבת כחול". בתוך דברי הריטב"א מפורש, שמקור דבריו הוא מהרמב"ן, וכפי הנראה הכוונה לדברי הרמב"ן בפירושו לתורה ויקרא כ"ג, כד. העובדה שרש"ק התעלם מדברי הרמב"ן אף שמסתבר שהיו ידועים לו והשתמש דווקא בדברי הריטב"א, זוקקת ביאור מדוקדק שאין כאן מקומו.

71. ראו לעיל הערה 34.

72. רש"ק, האלף לך שלמה (לעיל, הערה 1), או"ח סימן קלא, עמ' 50. רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' רלו (תשובה מס' 14 בטבלה לעיל).

נסורת אלה שהיו בבעלות יהודית, נפתחו בשבת על ידי גויים שעברו בקבלנות בשביל בעל המפעל.

במקרה זה לא השתמשו בעלי המפעלים בשטר מכירה, אלא בהיתר קבלנות,⁷³ אך גם באופן של קבלנות אסור הדבר משום מראית עין של חילול שבת על ידי ישראל, וכאן הייתה מראית עין חמורה עוד יותר כי "כל אחד עושה ברחובות ושווקים ועל רשות חבירו, ואין פרסום גדול מזה" כלשונו של ר' שמעלקי. כלומר שהיה הדבר ניכר לעין כל שמפעלים רבים שהיו ידועים בציבור כמפעלים בבעלות יהודית פתוחים בשבת ברחובות ובשווקים באופן גלוי ומפורסם, ומפני כך מחה הרב באנשי עירו.

רש"ק חזק את ירו של ר' שמעלקי בקנאותו, אלא שהיות איסור מלאכת הגוי בשל ישראל בשבת איסור דרבנן בלבד, הקלישה כמוכח את סיכוייה של הנזיפה והמחאה להתקבל, ועל כך אמר רש"ק את הדברים המפתיעים הבאים:

הקב"ה מסר השבת לחכמים כפי ראות עיניהם, פעמים הוי השבותים רק דרבנן, אם הדור אינו פרוץ, ואם הדור פרוץ נעשה משבותים איסור תורה.⁷⁴

רש"ק התבסס על סיפור מפורסם המובא בתלמוד על אדם שרכב על סוס בשבת, והביאוהו לבית דין וסקלוהו, לא מפני שהדין כן אלא שהשעה הייתה צריכה לכך.⁷⁵ על כך הוסיף רש"ק:

ועיי"ש ברש"י (ד"ה אלא, ש"פ) דאף שהוא שבות דרבנן, כיון שלא היו המצוות חביבות עליהם עשו כך,⁷⁶ ואם כן מכל שכן הללו (תושבי סאסוב, ש"פ) על אחת כמה וכמה דהוי צורך שעה למגדר מילתא.⁷⁷

אלא ששם בגמרא לא נאמר כלל שחומרת האיסור עלתה משבות לאיסור דאורייתא, רק העונש הוחמר מפני שאין המצוות חביבות וצורך השעה. החידוש של רש"ק כאן הוא שאף האיסור עצמו מתרומם ועולה מדרגת איסור שבות דרבנן לאיסור דאורייתא שחייבים עליו סקילה, וכל זה מסר הקב"ה לחכמים כפי ראות עיניהם.

73. ראו לעיל הערה 30.

74. רש"ק, ובחרת בחיים (לעיל, הערה 2), סימן עז, עמ' 101. רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' רג.

75. סנהדרין מו ע"א.

76. הלשון המדויקת ברש"י היא "שהיו מצוות בזויות עליהם" (רש"י מתיחס למעשה הנ"ל בתלמוד באדם שרכב על סוס בשבת, שלדעתו אירע הדבר בימי היוונים, שגזרו גזירות שמד על היהודים, ומחמת כן הוזלו המצוות בעיני העם, עד שנמצאו פורצי גדר כגון אותו אדם). וראו גם להלן. רש"ק עידן במכוון כנראה את לשון רש"י וכתב "שאינן המצוות חביבות על ישראל", כנראה מפני שלא רצה להשתמש בביטוי כה חריף כלפי קהילת סאסוב שהייתה שומרת מצוות. עם זאת, ראו להלן שהביטויים אכן הוחמרו ואף נעשה שימוש בלשון "זילותא".

77. רש"ק, ובחרת בחיים (לעיל, הערה 2), עמ' 100. רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' רב.

מדבריו עולה שאין הדבר נאמר ככלל בכל איסורי התורה, אלא דווקא בנוגע לחילול שבת שנמסר לחכמים. בתוך התשובה הנ"ל פירש רש"ק את הכתוב "ראו כי ה' נתן לכם השבת"⁷⁸ שהקב"ה מסר את השבת לחכמים, ואין כאן אמירה כללית על כלל מצוות התורה. בחיבורו על התורה שנמצא בכתב יד,⁷⁹ חזר רש"ק על רעיון זה פעמיים, בפרשת שלח ובפרשת עקב. בשני המקרים השתמש רש"ק ב"מה שכתבתי בחיבורי לאורח חיים הלכות שבת סי' רנ"ב בתשובה לקהילת סאסוב,⁸⁰ והעליתי שם דשבת מסר הקב"ה לחכמים וכו' יכולין לעשות משבות שלהם איסור תורה". עולה אם כן, שאין מדובר ברעיון חד פעמי שנכתב לצורך קנאי מקומי, אלא בתפיסה מושרשת ששימשה כתבנית וכתשתית בתפיסת היחס שבין השבת, פוסק ההלכה ופרצת הדור וזלזולו במצוות.

דומה שדברים אלו שבשעתם נעשה בהם שימוש רק לצורך קנאי גרידא, שהרי במקרה של קהילת סאסוב האיסור עצמו היה ברור אף בלא זה, נעשה ברכות הימים לתשתית שעליה נבנה בניין מפואר זה המונע את השימוש בשטר המכירה. שני התנאים שהביא רש"ק מרש"י שהם אי חביבות המצוות וזלזולם, ופרצת הדור בעבירות, הם הדברים שרש"ק עמד עליהם בתשובתו לכן ר' ישראל מרוזין. ה"זילותא לשבת", שנעשתה השבת כחול בעקבות האמנציפציה היא היא זלזול במצוות השבת, והעובדה ש"הרבו לעשות כן אנשים אשר אין צריכים לכך" כלשונו של רש"ק בתשובה זו, הראו את עובדת היות הדור פרוץ. אשר על כן זהו הזמן בו נמסר לחכמים, חכמי הדור, להחמיר את האיסורים, ולהפסיק להשתמש במערכת היתרים שהייתה נוהגת עד הנה.

ה. סיכום ביניים: עמדתו של ר' שלמה קלוגר, מול התפיסה האורתודוקסית

בסעיפים הקודמים הצבענו על התהליך שעבר רש"ק בעניין שטר המכירה בעקבות נסיבות הזמן והאמנציפציה. בהקשר זה ראוי לציין את עמדתו של ההיסטוריון-סוציולוג יעקב כץ ביחס לפסיקה האורתודוקסית. כץ ראה בסוגות מסוימות של פסקי הלכה שניתנו בתקופה זו על ידי רבנים אורתודוקסים תגובה להתחלנות שצמחה באותה עת בקרב יהודים רבים שפרקו מעליהם את עול ההלכה. התחלנות זו גררה בעקבותיה את הפסיקה הרבנית - שעתה כבר לא נגעה לרוב האוכלוסייה היהודית - להיות סקטוריאלית יותר, וללכד יחידים סביב אידאולוגיה אורתודוקסית.⁸¹ כץ הציב את הפסקים הללו כמייסדי האורתודוקסיה היהודית בעת המודרנית.

78. שמות ט"ז, כט.

79. רש"ק, עץ החיים (לעיל, הערה 2), עמ' רג-רד.

80. רש"ק תכנן להוציא חיבור על אורח חיים, על פי תשובותיו הרבות ששלח למקומות שונים, אלא שהתוכנית לא באה מעולם לידי מימוש, והתשובות נשארו מיותמות בעזבונו, עד שהורפסו בספרים שונים שיצאו אחרי פטירתו.

81. ראו כץ (לעיל, הערה 6), עמ' 9-20. להרחבה בכירור דעתו של כץ בנושא, ראו: י' שלמון 'תפישתו של יעקב כץ את האורתודוקסיה - המקרה המזרח האירופי', בתוך: י' ברטל ואחרים (עורכים), היסטוריוגרפיה במבחן, עיון מחודש במשנתו של יעקב כץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 71-88.

שני מאפיינים הציג כץ ביחס לפסיקה האורתודוקסית: האחד, שינוי ההיררכיה המושגית מהמקובל בפסיקה ההלכתית המסורתית כך שפרטים שבעבר היו פחות משמעותיים ועקרוניים נהפכו לפתע למרכזיים וחשובים.⁸² המאפיין השני הוא עצמאות הפסיקה כלפי מקורות ההלכה המסורתיים. כלומר, בשונה מהנהוג המקובל בספרי השו"ת, בו הפוסק הסתמך על התלמוד ועל ספרי הפוסקים החשובים כולל השולחן ערוך ונושאי כליו, מעתה התשובות הנוגעות לשאלות ציבוריות חדשות, הסתמכו יותר על הרגשת ליבו של הפוסק שהדבר אסור, ואילו המקורות ההלכתיים נהפכו לתנא דמסייע בלבד.⁸³ כאמור, עמדתו של כץ הייתה שסוגת פסיקה זו נועדה בעיקר לשמור על לכידות של ציבור יחידים שנאמן עדיין למסורת הרבנית, ולהרחיק מהדת כל דיון המבוסס על ניתוח מקורות שנתון מטבעו לקושיות ולהפרכות.

לכאורה יש מקום להעמיד את התשובה הנ"ל של רש"ק לבן ר' ישראל מרוז'ין על פי אותם שני מאפיינים שהציב כץ: האחד, לקיחת הפרט של "מראית עין" באיסור שבות של מלאכת גוי בשבת והגדרתו כחילול שבת בפרהסיא, והשני, העובדה שרש"ק לא השתמש בתשובותיו בנימוק הלכתי המבוסס דיו, בקבעו את העיקרון "זילותא לשבת". כך גם הסתמכותו על הריטב"א בתשובות מאוחרות יותר נראית כהצדקה שלאחר מעשה, שכן בתשובתו הראשונה האוסרת משנת 1849 לא הביא מובאה זאת.

אך מתוך ניתוח כלל התשובות של רש"ק שנעשה בסעיפים הקודמים, נראה שדברים אלו אינם ממצים את עמדתו של רש"ק. האיסור הגלום בתשובותיו האוסרות של רש"ק אינו רק תגובה כללית כלפי פורקי עול ההלכה, אלא הוא מתאפיין בעיקר במעקב אחרי התמורה שחלה בהיקפה של התעשייה היהודית, ובהשלכות שנגזרו מכך ביחס לשמירת השבת הציבורית. המצב החדש שתואר לעיל בו היתר שטר מכירה נהפך לנחלת רבים, ומשכך נהרסה לחלוטין הפרהסיא של שמירת השבת, גרם לכך שהמצב שעליו היה מושתת ההיתר, בו רק מיעוט נזקק לשטר המכירה, ולא נגרם כל זלזול לשמירת השבת נשתנה. במצב החדש שנוצר שוב אין שטר המכירה יכול לתת מענה לפרהסיא של שמירת השבת. כאמור, שורש הדבר נעוץ בתפיסה קודמת של רש"ק, לפיה במצבים הגורמים להפרת שביתת המשק והתעשייה היהודית השבת, דבר המעיד על מצבו הפרוץ של הדור, נמסר הדבר לחכמים להחמיר ולבטל את ההיתרים שהיו נהוגים מקדמת דנא.

82. כגון עניין המציצה במילה, שבתפיסה ההלכתית המסורתית מעמדה ההיררכי היה שולי ולא באה אלא מחמת סכנה, ואילו בשעה שקמו עוררים על תוקפה של המציצה בעת החדשה מפי חוגים רפורמיים, קמו הפוסקים האורתודוקסיים ועשו להחליק מעיקר מעשה המילה מהלכה למשה מסיני.

83. על נקודה זו ראו: י' כץ, 'דעת תורה' – הסמכות הבלתי מסוייגת שטוענים לה בעלי ההלכה, בתוך: א' שגיב ואחרים (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה, תל אביב תשנ"ז, עמ' 95-104.

ו. ר' שלמה קלוגר ור' חיים מצאנז – לחתוך איבר או בשר, שלא יתקלקל כל הגוף

בתקופה זו, בה משך רש"ק את ידו מהיתר המכירה, נשאל ר' חיים הלברשטם מצאנז (1797-1876), על אותו נושא בעצמו הלא הוא היתר שטר מכירה בשבת, אם יש להתיר מכירת כפרים לגוי בשבת שיעשה בהם מלאכה. כמו רש"ק, גם ר' חיים תפקד כפוסק חשוב במזרח אירופה של אמצע המאה התשע עשרה, אלא שבשונה מרש"ק, ר' חיים שימש גם כאדמו"ר חסידי בעל השפעה עצומה בגליציה ובהונגריה.⁸⁴ השוואה בין עמדותיהם של שני החכמים בסוגיית היתר המכירה תאפשר לחדד את הגישה הייחודית של כל אחד מהרבנים לשאלת השבת הציבורית, ותספק עבורנו חרך לצורת החשיבה ולשיקול הדעת של הפוסק המסורתי מחד ושל הצדיק החסידי מאידך.⁸⁵

התשובה המדוברת נכתבה כפי הנראה לאחר שנת 1848,⁸⁶ וכבר בתחילתה מעיד ר' חיים על אי הנחת שיש לו מההיתר, וכלשונו:

84. ר"ח מצאנז נולד בשנת 1797 (ראו: מ' וונדר, ערך 'ר' חיים ב"ר אריה ליבוש הלברשטם', מאורי גליציה – אנציקלופדיה לחכמי גליציה ב, 'ירושלים תשמ"ב, טור 446; מ' וונדר, 'כמה שנים חי ר' חיים מצאנז?', המעיין יד ג, תשל"ד, עמ' 41-44) בטרנוגרד, שם למד אצל ר' יוסף הורביץ (אחיו או בנו של החוזה מלובלין) שקרבו לחסידות. בגיל 17 נשא לאישה את בתו של ר' ברוך טעם מלייפניק בעל הברוך טעם שהסמיכו להוראה. משנת 1812 החל לנסוע אל ר' נפתלי מרופשיץ וראה בו את רבו המובהק בחסידות. בשנת 1817 הוכתר לרב בעיירה רודניק, וכפי הנראה היה זה בעזרתו של רבו ר' נפתלי. בשנת 1827 עבר לכהן כרבה של קהילה קטנה בשם זאלין, אך עקב התנגדות מקומית נאלץ לעזוב. כעבור זמן קצר, בשנת 1828, הוצעה לו רבנות העיר צאנז, ולאחר מאבקים ומריבות בין פרנסי העיר, קבע ר' חיים את מושבו בעיר בשנת 1830. מאז נתכנה ר' חיים על שם עירו צאנז שהייתה עיר מחוז בגליציה המערבית, וכחמישים אחוז מאוכלוסייתה היו יהודים. זמן קצר אחרי הגעתו לצאנז, נתפרסם ר' חיים בעצמו כאדמו"ר חסידי, והשפעתו הייתה רבה על הריכוזים היהודיים בגליציה ובהונגריה. בשנת 1841 יצא לאור חיבורו הראשון של ר' חיים, הערות והגהות על ספר ברוך טעם, לאחר מכן בשנת 1864 הוציא ר' חיים את חיבורו השני על דיני מקוואות ושמות בגיטין. בשנת 1875 כשנה לפני פטירתו, יצא לאור תשובותיו בספר שו"ת דברי חיים א-ב על ארבעת חלקי השולחן ערוך. סמוך לאחר פטירתו יצא לאור דרשותיו החסידיות בספר דברי חיים על התורה ועל המועדים. הוא העמיד אחריו שושלת ענפה של חצרות חסידיות. על פרטים ביוגרפיים אלו ועוד, ראו: וונדר, מאורי גליציה, טורים 446-460; א' בראון, ר' חיים מצאנז: דרכי פסיקתו על רקע עולמו הרעיוני ואתגרי זמנו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 11-17.

85. על עמדתו של ר"ח מצאנז בנושא שטר המכירה, ראו: בראון, עבודת דוקטור, (לעיל, הערה 84), עמ' 271-286; א' בראון, 'ביטולה של תורה זה קיומה, פסיקה אולטרה-אורתודוקסית בניגוד להלכה למען תקנת החוטאים, דרכי ההלכתית של ר' חיים מצאנז כמקרה מבחן', תרכ"ץ עח, תשס"ט, עמ' 555-591. דיון על דבריה, ראו להלן הערות 95, 102.

86. כך יש להוכיח מדבריו שם "רבו שוכרי הגוטי", כלומר הכפרים שקנו היהודים מהגויים, וברור שהדבר אירע במציאות רק אחרי 1848 בה הותר הדבר על פי החוק. כמו כן, הזכיר ר' חיים בתוך דבריו את ההיתר של בעל השואל ומשיב. התשובה הראשונה הנמצאת בשו"ת שואל ומשיב, בה הוא

דע לך ידידי שמעולם לא עלה על לבי להתיר נגד המפורש בשולחן ערוך והש"ס
לאיסור מפני מראית עין.⁸⁷

זו גם הסיבה שהמצב החדש שנוצר בעקבות האמנציפציה לא שינה את דעתו:

אך זה לא כביר כאשר ניתן החירות ליהודים לשבת בכל מקומות שירצו, ורבו שוכרי
הגושר⁸⁸ והרבה קנו גושר, והיה גודל חילול שבת בעוה"ר [בעוונותינו הרבים], ואף
על פי כן מנעתי את עצמי מהתיר למכור או להשכיר לנכרי.⁸⁹

כלומר במצב החדש בו נכשלים רבים באיסור חילול שבת בעקבות קניית הכפרים, היה ראוי
"לחשב מסלול מחדש", ולהציל רבים מהאיסור, אך למרות זאת הוא נשאר בשלו ולא הזדקק
להתיר הדבר, אלא שבכל זאת נשתנה משו:ו:

אך שמעתי שבגליל לכוב הותר הדבר ע"י גדולי הדור⁹⁰ וכו', ועל כל פנים נתרכו
ההיתרים ולא חששו למראית עין כלל, ואחרי רואי כי יצא הדבר בהיתר מגדולי הדור,
ונוהגין כן כמעט בכל מדינתנו, סמכתי גם אני על זה וכו', והנה עתה נתתי אל לבי
לברר הדבר על פי הש"ס וראשונים.⁹¹

אחרי שר' חיים התאמץ רבות למצוא טעם היתר לדבר זה, הוא הגיע למסקנה מפתיעה. ניתן
להוכיח מהתלמוד שמותר לעבור עבירה קלה כדי שלא יבוא עם הארץ לידי איסור חמור.
לכן יכול החבר להפריש תרומה מפירות שלא מן המוקף,⁹² כדי שלא יבוא עם הארץ לאכול
מפירות אלו כשאנים מעושרים וייכשל באיסור טבל. היתר זה סויג על ידי הרשב"א רק לאותו
אדם הגורם לעם הארץ לעבור איסור חמור, לו הותר לעבור איסור קל.⁹³ בעקבות זאת כתב ר'
חיים: "ואם כן, בנידון דידן, ודאי יש לחוש באם שלא ימכור, שיבוא המחזיק הגוט או משרתיו

השתמש בהיתר שטר המכירה, היא בחלק ב סימן לא ומתוארכת לשנת תרט"ז (1856). כך גם התשובות
המקבילות בהן חזר ר' חיים על שטר המכירה ועל ההיתר שלו, הן משנים אלו, ראו לדוגמה בתשובותו
או"ח חלק ב סימן כב משנת 1851, וכן באו"ח חלק א סימן ה מזכיר ר' חיים את ההיתר, ותשובה זו היא
מתאריך ב בטבת תרט"ז (1855/12/17).

87. ר' חיים הלברשטם, שו"ת דברי חיים, אורח חיים, חלק א סימן ז, ברוקלין תשס"ב, עמ' כח.
88. הם הכפרים והאחוזות שהותר עתה ליהודים לקנותם.
89. שו"ת דברי חיים שם.
90. מתוך הדברים שם עולה שהכוונה לר' יוסף שאול נתנזון בעל השואל ומשיב וגיסו ר' מרדכי זאב
איטינגא, ששניהם התירו הדבר.
91. שו"ת דברי חיים שם.
92. כלומר שאין התרומה עומדת בסמוך לשאר פירות החולין שאותם באה להתיר, הפרשת תרומה באופן
זה אסורה מדרבנן.
93. בפירושו לשבת ד ע"א.

לידי איסור דאורייתא, ומותר לעבור איסור קל כדי שלא לבא לידי איסור גדול.⁹⁴ כלומר אכן בשעת כתיבת שטר המכירה עובר בעל המפעל באיסור מראית עין של חילול שבת,⁹⁵ אך מאידך הוא ניצל מאיסור חמור של חילול שבת דאורייתא משום שלולי הפעלת שטר המכירה הרי הכפר נשאר בבעלות היהודי והפעלת הבהמות שבכפר בשבת כרוכות באיסור דאורייתא של שביתת בהמה.⁹⁶ סיבה זו לדעת ר' חיים מספקת להתיר שטר מכירה. עוד הוא ציין כי האיסור של מראית העין חל רק בשעת המכירה, אך אחריה באמת אין שום שליטה ליהודי על מלאכת הגוי, ולכן בזכות המכירה, במשך השבת אין היהודי עובר על שום איסור. אך בזאת לא תם הדבר. בתשובה משנת 1861 כתב ר' חיים את הדברים הבאים:

וגם זאת לא עלה על לבי לעשותו, רק אחר שכבר הותרה מגאוני זמנינו במדינתנו מכמה שנים, ואני בסביבותי לא רציתי להתיר, ורק ברבות הימים ראיתי הפרצה מתרבה, בפרט שיש להם לתלות במה שהגדולים התירו וכתבו שטרי מכירות שאינם כלום, סמכתי על עת לעשות לה' הפרו תורתך, וכו' ולכן התרתי לאנשים המוניים מחזיקי הגיט [= הכפרים], אבל לאיש ידוע לירא ה' שמוחזק שלא יעבור מכפי שיורו לו, אני אוסר לעבוד בהגיט על ידי שטר מכירה בשבת.⁹⁷

כלומר למרות כל ההוכחות מהתלמוד שניתן להתיר איסור קל בשביל איסור חמור, לא עשה ר' חיים מעשה. רק כשראה שהפרצה גדלה, הוא הסתמך על דברי הפסוק "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהלים קי"ט, קכו), כדי להתיר לאנשים המוניים ולא ליראי ה'. מה פשר ההנמקה

94. שו"ת דברי חיים (לעיל, הערה 87), עמ' כט.

95. כוונת ר' חיים שעובר האיסור הקל הוא בעל המפעל, ומפני שהוא עצמו היה נכשל באיסור חמור, לכן הותר לו לחתום על שטר המכירה ולעבור על האיסור הקל. לעומת זאת, ראו: בראון, ביטולה של תורה (לעיל, הערה 85), עמ' 568, הערה 56; בראון, עבודת דוקטור (לעיל, הערה 84), עמ' 283, שכוונת ר' חיים היא שהרב הכותב את שטר המכירה הוא העובר על איסור מראית העין, ומותר לו לעשות כן כדי למנוע מעצמו איסור חמור של חילול שבת ללא שטר מכירה, ואף שאת האיסור החמור אין הרב בעצמו עובר, על כך מסיקה בראון שלדעת ר' חיים הפוסקים אחראים למחדל שנוצר, כי הם הביאו לפני הציבור שטר מכירה שאינו ראוי. אולם הדברים אינם נראים, איך יכול ר' חיים להאשים עצמו בעוונם של פוסקים אחרים, הלא הוא התנגד לאותם שטרי מכירה שאינם ראויים? אך באמת אין צורך לכל מה שכתבה שם. כוונת ר' חיים היא כפי שפורשה כאן: בעל בית החרושת היה נכשל באיסור חמור של מלאכת הגוי או הבהמה (ראו הערה הבאה), והותר לו עצמו לעבור איסור קל של מראית עין שיש בשטר המכירה, ואילו לרב הפוסק אין כל שייכות לעניין.

96. אמנם בתשובה זו לא כתב ר' חיים איזה איסור דאורייתא עלולים להיכשל קוני הכפרים אם לא נכתוב להם שטר מכירה, אך בחלק ב סימן כב כתב שמדובר באיסור "שביתת בהמתו וכדומה". שביתת בהמתו הוא בוודאי איסור דאורייתא וכפי שכתבנו למעלה. ואולי מה שהוסיף "וכדומה" כוונתו לאיסור עבודת הגוי בשביל ישראל שהוא איסור חמור יותר ממראית עין בו נכשלים בעלי שטר המכירה, ולכן ראוי לכתוב שטר מכירה כדי להינצל מאיסורים אלו החמורים יותר.

97. ר' חיים הלברשטם, שו"ת דברי חיים, אורח חיים, חלק ב סימן כב, ברוקלין תשס"ב, עמ' קד.

הנוספת הזו בדברי ר' חיים? מהו אותו "עת לעשות לה' הפרו תורתך" שגרם לו לר' חיים להפעיל את ההיתר הלכה למעשה?

כבר הראתה איריס בראון,⁹⁸ שמשמעותו של ביטוי זה של "עת לעשות לה' הפרו תורתך" מופיע אצל ר' חיים מצאנז בדרשותיו, בהקשר דומה, וכה דבריו של ר' חיים:

ולפ"ז עיקר העבודה הוא לדבקה בו, אך האיך אפשר להיות דבוק בד' כמאמר הגמרא אך מה הוא רחום וכו', ובדרך זה כל המצות. ולכן אם לפעמים רואין שצריך להדביקות לעבור על דברי תורה לצורך השעה, בודאי עת לעשות לד' הפרו תורתך, ודומה לרופא שמצוה להקזין דם מאדם ולהחליש גופו ולמנוע מזונות מן החולה, אשר בודאי לאדם בריא לא יעשה כזה להחליש גופו ולגרוע דמו, אך לאשר התגברות איזה יסוד מהתמזגות זה החולי, צריך לעמוד נגדו ברפואות שונות הגם שהמה מנגדים לטבעי האדם הבריא, כמו כן התורה הקדושה ומצוותיה נותנת חיים לעושיה, אך לפעמים לחולי הנפשות צריך לעשות נגד התורה כדי להסיר המחלה.⁹⁹

הרי לנו תפיסת הפרת התורה במשנתו של ר' חיים, אמנם התורה ומצוותיה נותנים חיים לאדם, אך ל"חולי הנפשות", הלא הם החוטאים לפעמים המצוות יכולות לעשות את ההיפך הגמור, לצורך כך צריך לעשות נגד התורה להסיר המחלה, אך כל זה לא נוגע לאנשים "בריאים" הלא הם יראי ה' המוחזקים שלא יעברו מכפי שיוור להם. מיהם אותם שלהם נתנה הסמכות להפר התורה? גם לכך מתייחס ר' חיים שם:

והנה דבר זה נמסר לחכמים וכמבואר בזהר הקדוש,¹⁰⁰ שהחכמים אינם רואים בגופי התורה ולבושים, רק בתוכן ופנימיות התורה. ולכן נקראו רופאי הנפש, וכמ"ש הרמב"ם ז"ל בהלכות דיעות ופ"ב ה"א. לכן כאשר המה רואים בפנימית התורה כי צריך למנוע מגופי ופשטי התורה לצורך עת לעשות לה', המה עושים כפי הצורך, כמו הרופא שמחליש הגוף לצורך חיות ובריאות החולה, כמו כן רופאי הנפש מגרעין לפעמים פשטות התורה לצורך חיות ובריאות פנימית התורה, שהוא הדבקות בו יתברך שמו, והנה זה מסור לחכמים.¹⁰¹

98. בראון, ביטולה של תורה, (לעיל, הערה 85); בראון עבודת דוקטור (לעיל, הערה 84), עמ' 219-223.

99. ר' חיים הלברשטם, דברי חיים על התורה ועל המועדים חלק ב, ברוקלין תשס"ג, עמ' קסג.

100. כפי הנראה כוונת ר' חיים לדברי הזוהר: "חכימין עבדי דמלכא עלאה אינון דקיימו בטורא דסיני, לא מסתכלי אלא בנשמתא דאיהי עקרא דכלא אורייתא ממש" (זוהר חלק ג, קנב ע"א. תרגום: חכמים עבדי המלך העליון אותם שעמדו בהר סיני, אינם מסתכלים אלא בנשמה [נשמת התורה] שהיא עיקר כל התורה ממש).

101. דברי חיים על התורה ועל המועדים, שם.

כלומר חכמי התורה הם רופאי הנפשות, להם ניתן הסמכות "להחליש את הגוף", שמשמעותו כאן היא "לגרע לפעמים פשטות התורה", במנגנון שנקרא "עת לעשות לה"¹⁰². עולה אם כן שאצל ר' חיים התהליך היה הפוך. תחילה סבר למנוע את השימוש משום חולשת היתר שטר המכירה. לבסוף, כשראה את פרצת הדור שנגרמה מאי השימוש בהיתר,

102. בראון (לעיל, הערה 84), עמ' 221, פירשה שבאומרו "דבר זה נמסר לחכמים" כיוון ר' חיים לחכמי ישראל שבכל דור ודור, ובמילים אחרות אליו בעצמו. לדעתו, ניתן לו עצמו להשתמש באותה סמכות של הפרת התורה, שהיא "למנוע מגופי ופשטי התורה" לצורך "חיות ובריאות פנימיות התורה". דומה שלמסקנה מרחיקת לכת זו, אין כל ראייה טקסטואלית בדברי ר' חיים. כבר בתוך התייחסותו להיתרים השונים האפשריים בשטר המכירה, ניתן לראות שדרכו של ר' חיים בפסיקה ענווננית הרואה בירידת הדורות אבן בוחן של יסודותיה. באותה תשובה עצמה בה התיר ר' חיים להסתמך על שטר המכירה למען מניעת איסור חילול שבת החמור יותר, הוא התייחס להיתר אחר שהובא על ידי פוסקים שונים, הלא הוא היתר "הפסד מרובה", שנזכר בתלמוד ובמהר"ם מרוטנבורג. ר' חיים לא אבה להשתמש בהיתר מזה, משום ש"לא מצאתי את עצמי לדמות בדבר זה לגדולי הראשונים שלפנינו, שאם כן נתת תורת כל אחד בידו, והמה רשאים להתיר וכו' לא אנו הפעוטים" (ר' חיים הלבשרטס ולעיל, הערה 87, עמ' 87). כלומר אין לתלמוד ממה שהתיר מהר"ם מרוטנבורג משום שהוא גדול הדור היה, וכל זה לא שייך ל"יתמי דיתמי" שהוא הכינוי בו ר' חיים מכנה את עצמו. היעלה על הדעת שפוסק ההלכה בעל הדימוי של "יתמי דיתמי" שאינו מהין להפעיל היתר המפורש בתלמוד ובראשונים מחמת הפער העצום שקיים בין דרגתו לדרגת המתירים, יהין להכניס עצמו לקטגוריה של "רופאי הנפשות" המבין בתוכן ופנימיות התורה, שיכול להתיר אף איסורים מפורשים? נראה אם כן, שכוונת ר' חיים ש"רופאי הנפשות" הם חז"ל עצמם, הם התיירו לעבור על איסור קל שבביל למנוע איסור חמור, ומשכך מותר לכל אדם אף "אנו הפעוטים", להשתמש במנגנון זה. האם פירושו של דבר שההיתר הוא "חלק" לחלוטין כשאר ההיתרים המפורשים בהלכה? כבר ראינו בטקסט למעלה שאין הדבר כן, שהרי ר' חיים השתמש בלשון "עת לעשות לה" הפרו תורתך", שמשמעותה על פי דרשותיו היא הפרת התורה על ידי "רופאי הנפשות". כלומר מדובר במנגנון מיוחד שפותח כאן מחמת צורך הדור. מהי אם כן משמעותו המדויקת של היתר זה? נראה אפוא שהמשמעות המיוחדת שר' חיים יצק בהיתר, היא יצירת מנגנון שאותו בעצם יסדו כבר חז"ל המתיר לעבור על איסורים קלים בכל מקום שיש חשש שבני הדור ייכשלו באיסורים חמורים יותר. ר' חיים בתודעתו לא "יצר" את המנגנון, אלא רק "גילה" אותו. המנגנון היה קיים, אלא שהוא "נשלף" לפתע לצורך תקנת הדור. חז"ל שהם "רופאי הנפשות" התיירו לבני הדור "להפר התורה", ולעבור על איסורים קלים לצורך איסורים חמורים. מהו אם כן תפקידם של פוסקי ההלכה שבכל דור? בדברי ר' חיים הדברים מבוזרים. פוסקי הדור ובמקרה זה ר' חיים בעצמו משמשים כמפקחים שההיתר אכן יתבצע כראוי וכפי כוונת יוצריו שהם חז"ל, שהרי כבר ראינו שבחשיפת המנגנון החדש, נתן ר' חיים איצטלה חדשה לחז"ל בה הם משמשים כ"רופאי הנפשות שאינם רואים בגופי התורה ובלבושים, רק בתוכן ופנימיות התורה". אם כן אחר שכל מהותו של ההיתר מבוסס על כך ש"כמו הרופא שמחליש הגוף לצורך חיות ובריאות החולה, כמו כן רופאי הנפש מגרעין לעמים פשטות התורה לצורך חיות ובריאות פנימית התורה" אך "לאדם בריא לא יעשה כזה להחליש גופו ולגרוע דמו". הרי שעל חכמי הדור מוטל לדאוג שהפרת התורה לא תתבצע אלא במינון הנכון, דהיינו רק "להחליש" ולא "לאדם בריא". משכך, "לאיש ידוע לירא ה' שמוחזק שלא יעבור מכפי שיוורו לו, אני אוסר לעבור בהגייט על ידי שטר מכירה בשבת", כלשונו של ר' חיים בתשובתו שם.

מחמת שהדבר גרם לחילול שבת גדול יותר שכן בעלי הכפרים השתמשו בשטרי מכירה שאינם כלום, הפך ר' חיים את דעתו והתיר את השימוש בשטרי המכירה. פרצת הדור, זו שגרמה אצל רש"ק דווקא להחמיר ולאסור את השימוש בשטר, שימשה אצל ר' חיים לנימוק הפוך, ולהפעלת המנגנון של "עת לעשות לה", בו חכמי התורה מבטלים חלק מאיסורי התורה כדי לשמור על חיות ובריאות פנימיות התורה, שהוא האיסור החמור יותר שאותו חכמי התורה באו למנוע.

כמה מאלף להקביל את הדברים לתשובה של רש"ק לקהילת טשרנוביץ.¹⁰³ רש"ק נשאל שם על הדרחת קצב ממשרתו בקהילה, מפני שהעידו עליו שמכשיל את הרבים בטרפות. לאחר משא ומתן קצר הסיק רש"ק שיש לסלק את הקצב מתפקידו, אלא שהשואלים חששו מאוד על איבוד פרנסת הקצב שהיו תלויים בה אשתו ובני ביתו. רש"ק לא התרשם מכך, וכלשונו "מה לכם בזה, וכי עני אחד יש בארץ, הרבה עניים יש בעולם גדולים וטובים ממנו", וכאן הוסיף רש"ק תוספת מפתיעה:

וכבר כתבנו זה ימים לא כבירים וכו', ע"ד [= על דרך] הצחות דלכך נאמר בפרשת ראה אחר פרשת עיר הנדחת ונתן לך רחמים ורחמך (דברים יג יח). דהנה אם היו בזמנינו דנין עיר הנדחת להרוג אפילו התינוקות ועיר שלימה ולשרוף הכל באש, היו אומרים שהסנהדרין ח"ו [= חס ושלום] אכזרים שאין כמוהם, ובעלי רחמים שבזמנינו הם היו אומרים שהם לא היו עושין כן. ובאמת הבל יפצה פיהם, שמשל לרופא שראה את החולה שאין לו חיים רק אם יחתכו ממנו איזה אבר או בשר, ואם לאו יתקלקל כל הגוף. והתחיל הרופא לחתכו והחולה היה צועק כקול מר מכאב ליבו, והנה השומע קולו מי שאינו מבין ורואה מה דהרופא אין מרחם עליו, דומה לו שהרופא הוא אכזר גדול, אבל המבין יודע שהרופא הוא רחמן גדול דלולי זה יתקלקל כל הגוף. כן ה"נ [= הכי נמין] הנמשל, אם יש חשש שחוטא אחד יקלקל במעשיו הרבה אנשים, אז הוי רחמים גדולים לעקרו ולבערו מאיסורין, וזה עצם הרחמים ולכך סיים כעיר הנדחת "ונתן לך רחמים ורחמך".¹⁰⁴

כלומר גם רש"ק, ממש כמו ר"ח מצאנז, משתמש בדימוי לרופא החותך את איבר החולה כדי להציל את חייו, אך במקום שר"ח מצאנז למד מכאן להתיר לעברייני לעבור על איסור אחד כדי שישמור את שאר התורה, רש"ק לומד מכאן להתאכזר על היחיד ולא להתפשר עימו על קוצו של יו"ד הלכתי, בשביל שלא יקלקל במעשיו אנשים מרובים. ממש כעמדתו המקבילה בהיתר שטר מכירה, בה לא הסכים להתיר את השימוש בשטר, מכוח חשש של פרצת הדור וזלזול ההמונים במצוות!

103. ר' שלמה קלוגר, שו"ת טוב טעם ודעת מהדורא תליתאי, חלק ב, סימן כ, למברג תר"ס, עמ' 18.

104. רש"ק, שם.

שני הפוסקים רואים עצמם כאחראים על שמירת התורה עד כדי נקיטת צעדים דרסטיים של חתיכת איבר מן הגוף, "ואם לאו יתקלקל כל הגוף". לא נחלקו ביניהם, אלא מהו הצעד הנדרש לשמירת הגוף, איזה איבר מוטל על חכמי התורה לעקור מן הגוף בשביל שמירת הגוף כולו. רש"ק רואה את האיבר ביחיד הסוטה, הוא נעקר ונחתך עד כדי התאכזרות על נפשות ביתו, כדי שלא "יקלקל במעשיו הרבה אנשים". ר"ח מצאנו סבור אחרת, האיבר מבחינתו הוא הדין ההלכתי המחמיר והוא צריך להיעקר ולהתבטל, כדי לשמור על החלשים באומה שלא יתנתקו משמירת התורה. לכן גם במקום שהיה ניתן לחשוש מהיסחפות ציבור היראים אחרי מחללי השבת לתיאבון, ולבדל אותם מהנהגותיהם, בחר ר' חיים דווקא לדאוג לציבור החורג לשמור עליו ולטפל בו כאילו היה אינדיבידואל, מבלי לחשוש ליראים העלולים להשתמש בשטר המכירה באיסור. הגידול של ציבור זה רק הגביר אצלו את הצורך להתיר, שכן הוא ראה בעצמו רבם של אלו כמו גם של אלו. הוא כלל אותם בתוך צאן מרעיתו בלי לייחס לאותם סוטים חשיבות של ציבור בפני עצמו שעלול למשוך אחריו אנשים נוספים ששייכים למחנה יראי ה'. לדידו, החוטאים הם אוסף של חריגים המוטלים על כתפיו והוא ראה את עצמו מחויב בפרנסתם הרוחנית.

סיום וסיכום

כפי שצינו במבוא, המציאות החדשה במצבם של היהודים במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה העמידה בפני פוסקי ההלכה אתגרים הלכתיים וקהילתיים לא פשוטים. במאמר זה סקרנו את דרכי ההתמודדות של ר' שלמה קלוגר מברודי, עם אתגר שמירת השבת במפעלים ובכפרים, ועם פתרון שטר המכירה.

רש"ק הגיב לתהליכים אלו בשני שלבים, בתחילת המאה כאשר התפשט השימוש בשטרי המכירה, ראה בכך סיבה לשינוי ההתייחסות ההלכתית שהייתה נהוגה עד זמנו. בעוד שבזמן הש"ס והפוסקים נוהג המכירה היה נדיר יחסית ומשכך היה אסור משום מראית עין שכן רבים לא ידעו שהעסק היהודי נמכר לגוי, הרי שמעתה נהפך הדבר לנהוג מצוי, ובטל החשש מפני מראית עין, שכן הכול יודעים שדרך הישראל למכור עסקיו בשבת לגוי. אך עם התגברות תופעת הבעלות היהודית נכסו דלא ניידים בתקופת האמנציפציה, נהפך נוהג המכירה לרועץ שכן מצב זה בו יהודים רבים מוכרים את עסקיהם לגוי והעסק עובד כרגיל בשבת כבחול, יש בו משום לערער על תוקפה של מכירה זו.

החמרה זו כפי שראינו במאמר לא ידעה גבולות. ככל שהציבור שלא נמנע מלפתוח את עסקיו בשבת גדל, גדלה גם תוקפנותו של רש"ק כלפי ההיתרים שיכלו לספק להם פתרון. לצורך כך אף נוצר מודל חדש של סמכות מחודשת בה יש לפוסק כוח לחזק ולשכלל את איסורי שבת אף תוך כדי שינוי ועקירת הדין. באופן זה ניתנה ביד החכם האפשרות להעלות את הרמה של איסורי שבת אף נגד הדין, ולשלול היתרים שעד עתה היה ניתן להשתמש בהם ללא חשש. מעתה, הסוטים מכונים מחללי שבת בפרהסיא, ובמונח זה הוציאם רש"ק מקהל

היעדר שלו, והפכם למומרים, כל זאת כדי לכדל אותם מציבור היראים שומעי לקחו, שכן מוטל על הרופא לחתוך איבר מן החולה "ואם לאו יתקלקל כל הגוף".

אך כפי שראינו בסוף המאמר, בדורו של רש"ק היו שהתייחסו למציאות באופן שונה מרש"ק. בן זמנו ר' חיים מצאנז, סבר כי דווקא בזמן שבו התרבו חילולי השבת זו העת להפעיל את היתר המכירה, כדי להציל את הרבים מעוון חילול שבת החמור, אף שהשימוש בהיתר המכירה כרוך בעקירת איסור אחר קל יותר. לעומת רש"ק שיצר מנגנון חדש לפיו גדל כוחם של חכמי הדור לחדש איסורים שאין להם מקור הלכתי מסורתי, חשף ר"ח מצאנז מנגנון חדש של "עת לעשות לה' הפרתו תורתך". מנגנון זה שנוצר בעצם על ידי חז"ל, פועל בכוח בלתי קונבנציונלי להתיר את האסור ולשנות את הנורמה ההלכתית עד כדי "הפרת התורה". התפיסה הגלומה בהתייחסות זו היא שהתגובה הנכונה כלפי הסוטים אינה להופכם לגרועים יותר ולהוצאתם מחוץ למחנה, אלא להיפך, בהכלתם ובדחיית הנורמה והחוק ההלכתי כדי להצילם מאיסורים חמורים. תפיסתו אפוא היא תפיסה שמכילה את מחללי השבת בתוך ציבור היעדר לפסיקותיו, עד כדי הכרה בהם בתור אוסף של חריגים הנכלל בתוך כלל הציבור שתחת אחריותו. לדידו, יחידים חוטאים אלו הם בכלל "חולי הנפשות", שעל "רופאי הנפשות" מוטל, "לעשות נגד התורה כדי להסיר המחלה".

מכל מקום אין להתכחש לעובדה ששני המנהיגים האורתודוקסים, המשיב הגדול מחד, והצדיק החסידי מאידך, מעניקים סמכות וכוח משמעותיים לפוסק ולמנהיג, שכן הן התפיסה של רש"ק ש"הקב"ה מסר את השבת לחכמים כפי ראות עיניהם", והן התעוזה של ר' חיים מצאנז להשתמש במנגנון של "עת לעשות לה' הפרו תורתך", משמעותן לגבי מעמדם של חכמי הדור היא חסרת תקדים. דומה אם כן ששני המנהיגים חשו באתגר הגדול של התקופה, בו הרחבת סמכויות הפוסק הם צורך השעה, אלא שכל אחד עשה זה בדרכו שלו.¹⁰⁵

105. וראו לעיל סעיף ה שהובאה עמדתו של כץ, שהגדלת סמכויות הפוסק היא אחת מהמאפיינים העיקריים של הפסיקה האורתודוקסית, ומה שנכתב על דבריו שם.